

BAZI ESERLERİ ÇERÇEVESİNDE BUHÂRÎ'NİN RİCÂL İLMİNDEKİ YERİ*

Mustafa Taş**

Öz

Buhârî (ö. 256/870) hadis tarihine hicrî üçüncü asırda *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat* ve *ed-Duafâu's-sağîr* adlı eserleriyle ricâl ve cerh-ta'dîl ilminde önemli bir yer edinmiştir. Buhârî bu eserleriyle ricâl ilminde yeni bir çığır açmış, yeni bir metot geliştirmiştir. Bu çalışmada Buhârî'nin uzman olduğu bir diğer alan olan ricâl ilmindeki yeri ortaya konulmaya çalışılmış ve bu maksatla onun ricâl ile ilgili eserleri metot ve muhteva bakımından incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Buhârî, Ricâl İlmi, et-Târîhu'l-Kebîr, et-Târîhu'l-Evsat, et-Târîhu's-Sağîr, ed-Duafâu's-Sağîr.

Bukhari's Place in the Science of Rijal Within the Scope of His Some Works

Abstract

Bukhari earned a significant position in the science of rijal and al-Jarh al-Ta'dil with his works *at-Tarikh al-kabir*, *at-Tarikh al-awsat* and *ad-Dhuafa as-saghir* the history of hadith in the third century. With the works Bukhari made a breakthrough and developed a new method in the science of rijal. In this work we are going to try to assert his place in the science of rijal which is another field of his expertise and with this aim examine his works on rical in terms of method and content.

Key Words: Bukhari, Science of Rijal, at-Tarikh al-Kabir, at-Tarikh al-Awsat, at-Tarikh al-Saghir, ad-Dhuafa as-Saghir.

* Bu makale, *Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl Metodu* isimli doktora tezimizden özetlenerek elde edilmiştir. (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı)

** Arş. Gör. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
mustafa.tas@erdogan.edu.tr.

Giriş

Hadis ilimleri (ulûmu'l-hadis), rivâyetü'l-hadis ve dirâyetü'l-hadis ilmi olarak iki kısımda incelenmektedir.¹ Ricâl ilmi ise dirâyetü'l-hadis ilminin bir alt dalıdır. Ricâl, hadis usulünde hadisleri rivayet eden râviler hakkında kullanılan genel bir tabirdir.² Râvilerin kimliklerini, şahsiyetlerini ve ilmî yeterliliklerini inceleyen hadis ilmine "ricâl ilmi", bu konuya dair yazılmış eserlerin tümüne de "ricâl edebiyatı" veya "ricâl literatürü" denilmektedir.³

Ricâl edebiyatı râvinin ne zaman ve nerede doğduğu, adı, babasının adı, künyesi, nisbesi, lakabı, seyahatleri, hocalarının kimler olduğu, hangi talebelere hadis rivayet ettiği, hangi memleketlerde ikamet ettiği ve nerelere yerleştiği, yaşlılık ve hastalık gibi sebeplerle hâfıza kaybına uğrayıp uğramadığı, nerede ve ne zaman vefat ettiği, güvenilirliği hakkında neler söylendiği gibi konularda bilgi sunmayı hedeflemektedir. Böylece ricâl ilmi, râvilerin başkalarıyla karıştırılmasını önlediği gibi isnadlardaki kopuklukları da belirlemeye yarar. Ayrıca rivayetin sıhhat ve zayıflığına dair hüküm vermeyi kolaylaştırır.⁴ Nitekim Süfyân es-Sevri (ö. 161/778), "Râviler yalan söylemeye başlayınca biz de onlara karşı tarih silahını kullanmaya başladık" demiştir. Hassan b. Zeyd (ö.?) ise, "Yalancılara karşı tarih kadar kuvvetli bir silah yoktur. Râviye kaç senesinde doğdu diye sorulur. O, doğum tarihini söyler, biz de rivayet ettiği hocasının vefat tarihini bilirsek râvi doğru mu yalan mı söylüyor derhal anlaşılır."⁵ diyerek ricâl literatürünün hadis ilmine olan hizmet yönünü açıklamıştır.

¹ Hadis ilmini "rivâyetü'l-hadis" ve "dirâyetü'l-hadis" tarzında ayrı ayrı ele alıp mantıkçıların metodunu kullanarak ilk tarif eden kimsenin bir ilimler tarihçisi olan İbnü'l-Ekfâni (749/1348) olduğu tespit edilmiştir. Bununla ilgili olarak bkz. Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, İFAV., İstanbul, 2009, s. 81; Talat Koçyiğit, *Hadis İstilahları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980, s. 146; İsmail L. Çakan, "Dirâyetü'l-Hadis", *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, s. 366; Zekeriya Güler, "Hadislerin Anlaşılmasında Rivayet-Dirayet Bütünlüğü", *İLAM Araştırma Dergisi*, 1996, c. 1, Sayı: 2, s. 114; Zakir Kadiri Ugan, *Dinî ve Gayr-i Dinî Rivayetler, Rivayet İlminin Tarihçesi*, Yayına Hazırlayan: Osman Güner, Dâru's-sünne, Samsun, 2000, s. 65-77.

² Mücteba Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV., Ankara, 1992, s. 322; Abdullah Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, MÜİFV. Yayınları, İstanbul, 2009, s. 253; İbrahim Hatiboğlu, "Ricâlü'l-Hadis", *DİA*, İstanbul 2008, c. XXXV, s. 83.

³ Emin Âşıkutlu, *Fesevî ve Ricâl İlmindeki Yeri*, MÜİFV. Yayınları, İstanbul, 2007, s. 80; Mehmet Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, İSAM. Yayınları, İstanbul, 2012, s. 29.

⁴ Hatiboğlu, "Ricâlü'l-Hadis", *DİA*, c. XXXV, s. 83; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 58.

⁵ Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medinetu's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2001/1422, c. VII, s. 357; İbn Asâkir, Ebü'l-

Buhârî'nin Ricâl İlmindeki Yeri

Buhârî'nin öğrencilik yılları gibi erken sayılabilecek bir dönemde ricâl ve ilel konusunda uzmanlaşmaya başladığı kaynaklarda yer alan bazı nakillerden anlaşılmaktadır.⁶ Rivayetleri tahammül (öğrenme) esnasında benimsemiş olduğu tetkik ve tahkik merkezli yöntem, Buhârî'nin ricâl ve ilel konusunda uzmanlaşmasında belirleyici rol oynamıştır. Buhârî'nin sıradan bir öğrenciden farklı olarak, hadis tahsil ederken hadis aldığı hocanın ismini, künyesini ve nesebini kaydetmesi, otorite bir muhaddisten hadis aldığı hadiste yer alan illetler hakkında bilgi alması, râvinin rivayet ettiği hocadan işittiğine dair bilgisi bulunmuyorsa râviden asıl nüsha ile kendi nüshasını göstermesini istemesi Buhârî'nin tetkik ve tahkik merkezli hadis öğreniminin tezahürleridir.⁷ Nitekim Buhârî'nin bu konularda hem asıl hem de ikinci planda yer alan (fer') hiçbir şeyi bırakmayıp dikkatli davrandığı nakledilmiştir.⁸ Yine Buhârî, binden fazla hocadan hadis yazdığını ve bu hadislerin isnadlarını bildiğini ifade etmiştir.⁹ Bu konuyla ilgili olarak Buhârî şu hadiseyi aktarmaktadır:

Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Târîhu Medineti Dimeşk*, thk. Muhibbiddin Ebî Said Ömer el-Umerî, Dâru'l-fikr, Beyrut, ty., c. I, s. 54-55; Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, *Tedribu'r-râvî fi şerhi takrîbi'n-Nevevî*, thk. İrfân el-Aşşâ, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1993/1414, s. 473.

⁶ Hatîb, *Târîh*, c. II, s. 334-335; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Tağlîku't-ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Saîd Abdurrahman, el-Mektebü'l-İslâmî, Amman, 1985/1405, c. V, s. 390-391; a.mlf., *Tehzîbu't-tehzîb*, thk. Âdil Mürşid, İbrahim Zeybek, Müessesetu'r-risâle, Beyrut, ty., c. IX, s. 43; Hâyik, Mus'ab b. Atâullah, *el-İmâmu'l-Buhârî ve menhecuhu fî'l-cerh ve't-ta'dîl*, Fehresetu Mektebetu'l-Melik Fahd el-Vataniyye, Riyad, 2009/1430, s. 86-87; Şeyh Abdüssettâr, *el-İmâmu'l-Buhârî*, Dâru'l-kalem, Dimeşk, 2007/1428, s. 233-236.

⁷ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd., Müessesetu'r-risâle, Beyrut, 1983/1403, c. XII, s. 406; a.mlf., *Târîh*, c. XIX, s. 251; İbn Ubeyd, Muhammed b. Abdilkerim, *Tahrîcu'l-ehâdîsil-merfû'ati'l-müsnedeti fi kitâbi't-târîhi'l-kebîr li'l-İmâmi'l-Buhârî*, Ümmü'l Kura, ed-Da'va ve usulî'd-din, 1991/1412, c. I, s. 31; Hüseyinî, Abdülmecîd, *el-İmâmu'l-Buhârî muhaddisen ve fakîhen*, Mısır el-Arabiyye, Kahire, ty., s. 32.

⁸ Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 406; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, Dâru'l-kütübî'l-arabî, Beyrut, 1990/1410, c. XIX, s. 251; İbn Hacer, *Tağlîk*, c. V, s. 389.

⁹ Hatîb, *Târîh*, c. II, s. 10; İbn Asâkir, *Târîh*, c. LII, s. 58; Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 407; a.mlf., *Târîh*, c. XIX, s. 251; İbn Hacer, *Tağlîk*, c. V, s. 389.

İlk tahsilimi bitirdikten sonra Dâhilî'nin ve diğer âlimlerin derslerine gitmeye başladım. Bir gün Dâhilî hadis dersinde bir hadis hakkında Süfyân'ın Ebü'z-Zübeyr'den, onun da İbrâhim'den aktardığını söyledi. Ben de kendisine Ebü'z-Zübeyr'in İbrâhim'den hadis aktarmadığını belirttiğimde beni azarladı. Bunun üzerine ona yanındaysa asıl nüshaya bakmasını söyledim. O da içeri girip nüshasından kontrol ettikten sonra geri geldi ve 'Doğrusu nasıl?' diye sordu. Ben de onun, Zübeyr b. Adî olduğunu söyleyip İbrâhim'den nakledenin de o olduğu cevabını verdim. Bunun üzerine kalemi alıp ifadeyi düzeltti ve 'Doğru söyledin.' dedi.¹⁰

Bu rivayetten de anlaşıldığı üzere hadislerin râvilerini ve illetlerini bilmeye ayrı bir önem veren Buhârî, daha sonra bu konularda kendisine müracaat edilen yetkin bir kişi olmuştur. Buhârî'nin ricâl ve ilel sahasında otorite olduğunu gösteren başka rivayetler de vardır. Örneğin Zühli, Buhârî'ye râvilerin isimleri, künyeleri ve hadislerdeki illetler hakkında bazı sorular sorar, o da hemen cevap verir.¹¹ Müslim de hadisteki illet konusunda çok ince bir müşkili hemen halledivermesi üzerine, onu alnından öpmüş ve "Müsaade et ayaklarını da öpeyim, üstatlar üstadı, muhaddislerin efendisi, ilel alanında hadis uzmanı" diyerek onun bu sahadaki uzmanlığını dile getirmiştir.¹² Amr b. Zürâre (ö. 238/852) ve Muhammed b. Râfî' (ö. 254/868) bir hadis meclisinde Buhârî'ye bazı hadislerin illetlerini sorduktan sonra orada bulunanlara, "Buhârî'nin kendilerinden daha fakih, bilgili ve dirayetli olduğunu" ifade etmişlerdir.¹³ Yine daha önce de geçtiği gibi hocalarından bir kısmı da dâhil pek çok muhaddis, hadis yazdıkları kitaplarını Buhârî'ye kontrol

¹⁰ Bu rivayetin geçtiği zamanla ilgili olarak Buhârî'nin on bir yaşında olduğu nakledilmiştir. bkz. Zehebî, *Târîh*, c. XIX, s. 243; a.mlf., *Siyer*, c. XII, s. 393; Sübkî, Tacuddin Ebî Nasr Abdülvehhâb Ali b. Abdilkâfi, *Tabakâtu's-Şafi'iyeti'l-kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed, Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabî, 1413/1992, c. II, s. 216; İbn Hacer, *Hedyu's-sâri mukaddimetu fethi'l-bâri şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-feyhâ, Dımeşk, 2000/1421, s. 669; Ebû Zehv, Muhammed, *Hadis ve Hadisçiler*, trc. Selman Başaran, M. Ali Sönmez, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 373.

¹¹ Hatîb, *Târîh*, c. II, s. 353; Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 432; İbn Hacer, *Tağlîk*, c. V, s. 419.

¹² Zehebî, *Târîh*, c. XIX, s. 246; a.mlf., *Siyer*, c. XII, s. 432; S. Kemal Sandıkçı, *Sahîh'i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, DİB., Ankara, 1991, s. 6; a.mlf., *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, DİB., Ankara, 1991, s. 449.

¹³ Hatîb, *Târîh*, c. II, s. 27; Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 429; İbn Hacer, *Tağlîk*, c. V, s. 406-408.

ettirerek onu hakem tayin etmiş, hatalı yerlerin düzeltilmesinde onu otorite olarak kabul edip ona güvenmişlerdir.¹⁴

Buhârî'nin râvilerle dair bilgi toplamada başarılı olduğunu gösterip bunun sonucunda hadis ve ricâl bilgisindeki uzmanlığıyla ön plana çıkmasında şu olay da dikkat çekicidir. Nakledildiğine göre Buhârî, Nişâbur'da iken İshak b. Râhûye'nin meclisinde ders takriri sırasında, İshak bir hadis okurken, rivayette Atâ el-Keyharânî ismi geçer. İshak, Keyharân'ın ne olduğunu sorar. Mecliste hazır bulunan Buhârî Keyharân'ın, Yemen'de bir köy olduğunu, bu zatı (Atâ) Muâviye'nin orada bulunan sahâbeden birinin yanına gönderdiğini, Atâ'nın da o sahâbeden iki hadis dinlediğini söyler. Bu cevap üzerine İshak, Buhârî'ye hayranlığını, "Ebû Abdillâh! Sen sanki insanlarla tek tek görüşmüş gibisin" ifadesiyle dile getirir.¹⁵ Yine bir gün Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî'nin dersinde, Süfyân es-Sevrî'nin Ebû Urve–Ebû'l-Hattâb–Enes isnadıyla naklettiği hadis okunduğunda, oradaki öğrencilerden hiçbiri bu künyelerin kimlere ait olduğunu bilememiştir. Bunun üzerine Buhârî, Süfyân'ın "Meşhur kişileri künyeleri ile tanıtmâ" âdetine işaret ederek, Ebû Urve'nin Ma'mer, Ebû'l-Hattâb'ın da Katâde olduğunu ifade etmiştir.¹⁶

Birçok hadis meclisinde Buhârî'nin hadis râvilerinin kimliğini başarılı bir şekilde tespit ettiği, bu başarıların İshak b. Râhûye, Ali b. el-Medîni ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerin yanında devrinin önemli bir muhaddisi olarak ona şöhret kazandırdığı ifade edilmiştir.¹⁷ Buhârî'nin ricâl ilmindeki yerini göstermesi bakımından, hocaları ve talebeleri tarafından bu konuda övgü dolu ifadelerin zikredilmesi önemli bir husustur.¹⁸

Buhârî'nin ricâl ilmindeki yerini ve bu alanda nasıl bir metod geliştirdiğini tespit etmek amacıyla et-Târîhu'l-kebîr, et-Târîhu'l-evsat, et-

¹⁴ Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 425; İbn Hacer, *Tağlîk*, c. V, s. 401-404; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, c. I, s. 42.

¹⁵ Hatîb, *Târîh*, c. II, s. 326; İbn Asâkir, *Târîh*, c. LII, s. 75; İbn Hacer, *Tehzîb*, c. IX, s. 42.

¹⁶ Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 413; İbn Hacer, *Tağlîk*, c. V, s. 391; Mübârekpûrî, Abdusselâm, *Sîretü'l-İmâmî'l-Buhârî*, Arapçaya çev. Abdul'alîm b. Abdul'azîm el-Bestevî, Dâru'l-'alemi'l-fevâid, Mekke, 1422/2001, c. I, s. 113.

¹⁷ Hatîb, *Târîh*, c. II, s. 334 vd.; Zehebî, *Târîh*, c. XIX, s. 239, 244, 246; a.mlf., *Cüz'un fihî tercemetu'l-Buhârî*, thk. İbrâhim b. Mansur el-Haşîmi, Müessesetu'r-reyyân, Beyrut, 2002, s. 41; Dihlevî, Şah Velîyyullah, *Bustânu'l-muhaddisîn*, trc. Ali Osman Koçkuzu, DİB, Ankara, 1986, s. 185; Abdülğani, Abdülhâlik, *el-İmâmu'l-Buhârî ve sahîhuhu*, Dâru'l-menâre, Cidde, 1985/1405, s. 157-159; Siddîkî, M. Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1966, s. 161; A'zamî, M. Mustafa, "Buhârî", *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, s. 369.

¹⁸ Hocalarının ve talebelerinin Buhârî hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. İbn Hacer, *Hedyû's-sârî*, s. 674-679; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, c. I, s. 38.

Târîhu's-sağîr ve ed-Duafâu's-sağîr adlı eserlerin özelliklerinin bilinmesi gerekmektedir. Bu bağlamda aşağıda söz konusu eserler metot ve muhteva bakımından incelenecektir.

a. et-Târîhu'l-Kebîr

Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh'inden sonra ricâl edebiyatı alanında önemli yeri bulunan ikinci eseri et-Târîhu'l-kebîr'idir. Hadis kitapları içinde onun el-Câmi'u's-sahîh'ine verilen değer, ricâl kaynakları arasında bu kitabına verilmiştir.

Hadis râvilerinin biyografilerini ihtiva eden ilk ricâl kitaplarının çoğuna müellifleri tarafından "tarih" adı verilmiştir.¹⁹ Bunların tarih diye isimlendirilmesinin sebebi, onlarda biyografisi verilen râvilerden bir kısmının doğum ve ölüm tarihlerinin zikredilmiş olmasıdır. Hal tercemelerinin, tarih ilminin önemli bir bölümü olduğu da ifade edilmiştir. Bu yüzden râvi ve muhaddislerin hal tercemelerini konu edinen ricâl ilmi, tarih ilminin kolları arasında sayılmıştır.²⁰ Nitekim hadiste önemli bir yeri olan râviler tarihi, başlangıçta siyer, megâzî veya cihâd adını taşıyan bablar halinde hadis edebiyatı içinde yer alan İslam tarihinin bir kolu idi.²¹ Görüldüğü gibi ricâl ilmi bir yönüyle hadisin diğer bir yönüyle de tarihin içinde değerlendirilmiştir.²²

Muhaddisler râvi ve rivayetlerin tenkidinde tarih bilgisinden istifade etmişlerdir. Çünkü başlangıçtan beri hadislerin naklinde kullanılıp da zamanla geliştirilen isnad sisteminin zaruri bir sonucu olarak rivayetlerin sıhhat derecelerini tayin etmede râvilerin oynadığı rol ister istemez hadisçinin, bir

¹⁹ İbn Maîn, İbn Medînî ve Buhârî gibi âlimler hadis ricâli ile ilgili eserlerine "Tarih" adını vermişlerdir. Bununla ilgili olarak bkz. Franz Rosenthal, *İlmü't-târîh inde'l-müslimîn*, trc. Sâlih Ahmed el-Alî, Müessesetu'r-risâle, Beyrut, 1983/1403, s. 24; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 26, 48.

²⁰ Bkz. Rosenthal, *İlmü't-târîh inde'l-müslimîn*, s. 24, 25, 28; Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh Hacı Halife, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l kütübi ve'l-fünûn*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabi, Beyrut, ty., c. I, s. 271; A. Zeki Velidî Toğan, *Tarihî Usûl*, Enderûn Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 57.

²¹ İbnü'l-Medînî, Ebü'l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necîh es-Sa'dî, *Suâlâtü Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe li Ali b. el-Medînî fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Muvaffik b. Abdillâh b. Abdulkadir, Mektebetu'l-me'ârif, Riyad, 1984/1404, s. 10-11; Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyâ b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî, *et-Târîh*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Turâsi'l-İslâmî, Mekke, 1399/1979, c. I, s. 61; Hammâde, Fârûk, *el-Menhecu'l-İslâmî fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Dâru't-taybe, Riyad, 1997/1418, s. 141.

²² Krş. Abdurrahman Zağlûl, Hüveydâ Abdullah, "İlmu târîhi'r-ricâl fi's-sekâfeti'l-İslâmiyye", *Havliyyetu merkezi'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, Sayı: 7/18, s. 502.

ölçüde tarih ile de ilgilenmesini gerekli kılmıştır. Bundan dolayı Sehâvî (ö. 902/1497) tarih bilgisini hadis ilimlerinin bir kolu saymıştır.²³ Nitekim Buhârî gibi el-Câmi'u's-sahîh adlı eseri tasnif eden bir âlimin tarih ile ilgilenmesi, yaptığı işin tabii bir sonucu olarak değerlendirilmiştir.²⁴

Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) hadis râvilerini sistematik bir şekilde incelemeye tabi tutan/tenkid eden ilk kişi olarak kabul edilmiştir.²⁵ Onu, bu konuda Yahya b. Saîd el-Kattân (ö.197/813), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve birçok kişi takip etmiştir.²⁶ Sonunda onların çabaları yazıya aktarılmış ve bu da tabakât eserlerinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu eserlerde râviler tabaka ve ikamet yerlerine göre sıralanmıştır.²⁷ Bu türden günümüze kadar gelen ilk hacimli eser, İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) Kitâbü't-tabakâti'l-kebir'idir.²⁸ Tabaka veya sınıf ve nesillere göre tasnif yöntemi, sonradan terk edilerek alfabetik sıralama yöntemi benimsenmiştir. Bu türe dâhil olup bize ulaşan temel eserler arasında Buhârî'nin (ö. 256/870) Târih'leri ile ed-Duafâu's-sağîr'i ve İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl'i yer almaktadır.²⁹

²³ Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, *el-lân bi't-tevbih li men zemme ehle't-târîh*, nşr. Franz Rosenthal, (*İlmü't-târîh inde'l-müslimîn* içinde), Müessesetu'r-risâle, Beyrut, 1983/1403, s. 450; Fuad Sezgin, "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1957, c. II, Cüz 1, s. 19.

²⁴ Ali Yardım, "Buhârî ve et-Târîhu'l-kebir'i", *DEÜİFD.*, İzmir, 1989, Sayı: V, s. 181.

²⁵ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Dârul-ma'rife, Beyrut, 1992/1412, c. I, s. 40; İbrahim Hatipoğlu, "Şu'be b. Haccâc", *DİA.*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, s. 224; Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî ilk İki Asır*, MÜİFAV. Yayınları, İstanbul, 2015, s. 131.

²⁶ Kubeyî, Mekkî Hüseyin, *el-İmâm Şu'be b. Haccâc ve mekânetuhu beyne ulemâi'l-cerh ve't-ta'dîl*, el-Meşrik li'l-kitâb, Dımeşk, 2006/1427, s. 268.

²⁷ Mehmet Efendioğlu, "Râvî", *DİA.*, İstanbul 2007, c. XXXIV, s. 474; a.mlf., "Tabakât", *DİA.*, İstanbul 2010, c. XXXIX, s. 291.

²⁸ Eser hakkında bkz. İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, Beyrut, 2012/1433, c. I, s. 9-10; İbn Sa'd, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebir*, çev. Musa Kâzım Yılmaz, Siyer Yayınları, İstanbul, 2014, c. I, s. XVII (giriş bölümünden); Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", *DİA.*, İstanbul 1999, c. XX, s. 294-296.

²⁹ Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve İstılahları*, s. 83; G. H. A. Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, çev. Salih Özer, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, s. 173-174; Hasan Cirit, *Hadise Giriş Tarihçe Literatür ve Seçme Hadisler*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2011, s. 203.

1. et-Târîhu'l-kebîr'in Tasnif Tarihi

Bu başlık altında konu incelenirken et-Târîhu'l-kebîr'in tasnif tarihi ile el-Câmi'u's-sahîh'in tasnif tarihi birbiriyle mukayeseli bir şekilde araştırılacaktır. Öncelikle şu husus ifade edilmelidir, Buhârî'nin ricâl ile ilgili eserleri ile el-Câmi'u's-sahîh'i hayatının hangi devresinde, hangi sırayla tasnif ettiği ve tamamladığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'i tasnife başladığı tarihi kendisinden nakledilen şu ifadelerden çıkarabiliriz:

Annem ve kardeşimle hac yaptıktan sonra onlar memlekete geri döndüler; ben ise hadis taleb etmek için orada kaldım. On sekiz yaşına gelince sahâbe ve tâbiûnun sözlerini ve faziletlerini tasnif ediyordum. O zaman Ubeydullah b. Mûsâ (ö. 212/827) dönemi idi. Dolunay günlerinde Hz. Peygamber'in kabri yanında et-Târîh adlı kitabımı tasnif ettim.³⁰

Bu rivayete göre Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ini on sekiz yaşındayken yani 212/827 tarihinde tasnif etmeye başladığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte söz konusu eserini ne zaman tamamladığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak İshak b. Râhûye'nin (ö. 238/853) et-Târîhu'l-kebîr'in bir nüshasını Abdullah b. Tâhir'e (ö. 230/844)³¹ orijinal bir eser olarak takdim etmesinde de³² ifade edildiği gibi et-Târîhu'l-kebîr'in ilk nüshasının 230/844 yılından önce ortaya çıktığı söylenebilir.

Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh'i ne zaman tasnif etmeye başladığı konusunda da kesin bir bilgi olmamakla birlikte bazı rivayetler yaklaşık bir tarih vermemize yardımcı olmaktadır. Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh'i tasnife başlamasıyla ilgili olarak hocası İshak b. Râhûye'nin sadece sahih hadisleri ihtiva eden bir kitaba duyulan ihtiyaçtan bahsetmesi üzerine bu işe başladığı

³⁰ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi, *et-Târîhu's-sağîr*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Hadislerinin Fihristi: Yusuf Mar'aşî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1986/1406, c. I, s. 8; Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muhammed İbrahim el-Lehidân, Dâru's-samiğî, Riyad, 1998/1418, c. I, s. 12; Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetu'r-risâle, Beyrut, 1994/1415, c. XXIV, s. 440.

³¹ Abbâsîler devrinin önemli devlet adamı ve kumandanlarından. bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Tâhir", *DİA.*, İstanbul 1988, c. I, s. 137-138.

³² Hatîb, *Târîh*, c. II, s. 325-326; İbn Asâkir, *Târîh*, c. LII, s. 75; Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 403; a.mlf., *Târîh*, c. XIX, s. 249.

rivayet edilmektedir.³³ Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh'i tamamladıktan sonra hocaları olan Yahya b. Maîn (ö. 233/847), Ali b. el-Medîni (ö. 235/849) ve Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) arz ettiği ve onların da dört hadis müstesna hepsini sahih buldukları belirtilmiştir.³⁴ Bu rivayette adı geçen şahısların vefat tarihleri göz önünde bulundurulduğu takdirde el-Câmi'u's-sahîh'in telifinin en erken hicrî 233/847 senesinden önce olması gerektiği ifade edilebilir.

Buhârî'nin, el-Câmi'u's-sahîh'i yaklaşık on altı yılda tamamladığı nakledilmiştir.³⁵ O, uzun süren ilim yolculukları sırasında bir yandan el-Câmi'u's-sahîh'in malzemelerini toplamış, bir yandan bunları tasnif etmiş, diğer yandan da fırsat buldukça yazıya geçirmiştir. Nitekim Buhârî, Basra'da işittiği bazı hadisleri Şam'da, Şam'da işittiği bazı hadisleri Mısır'da yazdığını ifade etmiştir.³⁶ Malzeme toplama, telif ve tasnif gibi bütün bu faaliyetlerin birbirinden bağımsız olmadığı, hepsinin içiçe geçmiş işlemler olduğu söylenebilir. Bu bağlamda el-Câmi'u's-sahîh uzun süren bir derleme devresinden sonra Medine'de başlanıp Mekke, Basra ve diğer ilim merkezlerinde devam eden çalışmalar sonunda ortaya çıkmıştır. Bu değerlendirmeler ışığında Yahya b. Maîn'in vefat tarihi olan 233/847 senesinden on altı yılı çıkardığımız zaman Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebir'inin tasnifine başladığı yıl olan 212/827 senesinden yaklaşık olarak birkaç yıl sonra el-Câmi'u's-sahîh'in tasnifine başladığını söyleyebiliriz. Nitekim Buhârî'nin zikredilen bu iki eserinin hangi sırayla yazıldığı konusunda et-Târîhu'l-kebir'in el-Câmi'u's-sahîh'ten önce yazıldığı genel olarak kabul edilmiştir.³⁷ Ancak bu durum Buhârî'nin bir eserini yazmayı bitirip başka bir eserini yazmaya başladığı şeklinde düşünülmemelidir. Yani Buhârî bir taraftan et-Târîhu'l-

³³ Hatîb, *Târîh*, c. II, s. 326-327; Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 401; Sübkî, *Tabakât*, c. II, s. 221; İbn Hacer, *Tehzîb*, c. IX, s. 42.

³⁴ İbn Hacer, *Tağlîk*, c. V, s. 423; a.mlf., *Hedyu's-sârî*, s. 9; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DîA*, İstanbul, 1997, c. VII, s. 114.

³⁵ Hatîb, *Târîh*, c. II, s. 333; Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 405; a.mlf., *Târîh*, c. XIX, s. 249; Sübkî, *Tabakât*, c. II, s. 221; İbnü'l-İmâd, *Şihâbüddîn Ebî'l-Felâh Abdilhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî ed-Dimeşkî, Şezerâtu'z-zeheb fi Ahbâri men zeheb*, thk. Abdulkâdir el-Arnâvut-Muhammed el-Arnâvut, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1988/1408, c. III, s. 253.

³⁶ Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 411; İbn Asâkir, *Târîh*, c. LII, s. 65; İbn Hacer, *Tağlîk*, c. V, s. 417.

³⁷ M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Yayına Hazırlayan: Ali Dere, Otto, Ankara, 2012, s. 187. Bu konuda ayrıca bkz.; Hatîb, *Târîh*, c. II, s. 333; Mücteba Uğur, *İmâm Buhârî*, TDV, Ankara, 2005, s. 19; Christopher Melchert, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği", çev. Sabri Kızılkaya, *Hadis Literatürü Araştırmaları Buhârî-Müslim Antolojisi*, Yayına haz. Salih Özer-Sabri Kızılkaya, Kitâbiyât, Ankara, 2007, s. 335. krş. a.mlf., "Bukhari and Early Hadith Criticism", *Journal of the American Oriental Society*, 121/1, 2001, s. 19.

kebîr'i yazarken diğer taraftan el-Câmi'u's-sahîh'in malzemesini oluştuyordu. Nitekim Buhârî'nin bu iki önemli eserinin de yaklaşık on yıldan fazla bir süre sonucunda ortaya çıktığı görülmektedir. Öyleyse Norman Calder'in "et-Târîhu'l-kebîr, el-Câmi'u's-sahîh'i tanımlayan sonraki bir çalışma ya da el-Câmi'u's-sahîh'e ait sonradan oluşturulan bir tasvir"³⁸ şeklindeki iddialarının kabul edilemeyeceğini söyleyebiliriz.

Fuad Sezgin, el-Câmi'u's-sahîh'in tasnifi hususundaki ipuçlarını değerlendirirken 252/866 tarihini tercihe şayan görmektedir. et-Târîhu'l-kebîr'in yazılış tarihi olarak da "ondan en az altı sene önce" şeklinde bir tahminde bulunmaktadır.³⁹ Eserin semâ kaydındaki tarih dikkate alınca bu tahminin doğru olma ihtimali bulunmaktadır. Nitekim Ebü'l-Hasen Muhammed b. Sehl el-Fesevî'nin (ö. 304/916), Buhârî'den Basra'da 246/860 senesinde kıraat yoluyla et-Târîhu'l-kebîr'in rivayet iznini aldığı kaydı bulunmaktadır.⁴⁰ Ancak et-Târîhu'l-kebîr'de yer alan ricâlin ölüm tarihleri hakkında eser baştan sona taranınca Buhârî'nin bizzat ölüm tarihlerini kaydettiği râviler arasında 246/860 senesinden sonra vefat etmiş şahıslar yer almaktadır.⁴¹ Bu durumun Buhârî'den sonraki râvilerin esere yaptıkları ikmâl ve tashih amaçlı müdahalelerden kaynaklandığı öne sürülmüştür.⁴²

Ali Yardım ise et-Târîhu'l-kebîr'in el-Câmi'u's-sahîh'ten önce yazıldığı yolundaki yaygın kanaatlere katılmanın mümkün olmadığını ifade etmiştir. Ona göre bir şahsın ölüm tarihini, ölmeden önce tahminen tespit etmek mümkün olmadığına ve Buhârî'nin bunları açık bir şekilde yazıp kitabına aldığına göre⁴³ onun bu eserini kendi vefatından dört sene öncesinde hicri

³⁸ Norman Calder, *Studies in Early Muslim Jurisprudence*, Clarendon Press, Oxford, 1993, s. 194; Melchert, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği", s. 309.

³⁹ *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1956, s. 169-172'den naklen; Yardım, "Buhârî ve et-Târîhu'l-kebîr'i", s. 183-184.

⁴⁰ Buhârî, *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 2008/1429, c. I, s. 11.

⁴¹ Bu şahıslar hakkında bkz. Buhârî, *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, ty., c. I, s. 49; c. II, s. 295, 393; krş. Ali Yardım, "Buhârî ve et-Târîhu'l-kebîr'i", *Büyük Türk İslâm Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, ed. Ahmed Hulusi Köker, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Kayseri, 1996, s. 52-53.

⁴² Atuv, Muhammed Evlâd, *Mustalâhatu'l-cerh ve't-ta'dîl ve tatavvuruha't-târîhiyyu fi't-turâsi'l-matbu'î li'l-İmâmi'l-Buhârî ma'a dirâsetin mustalâhiyyetin*, Dâru's-selâm, Fas, 2013/1434, s. 381; Melchert, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Hadis Tenkitçiliği", s. 314.

⁴³ 252/866'da vefat eden Bündâr diye tanınan Muhammed b. Beşşâr için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. I, s. 49. Yine Ziyâd b. Eyyûb vefatı 252/866 bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. III, s. 345.

252/866 tarihinde ikmal etmiş olabileceği söylenebilir.⁴⁴ Yine ona göre et-Târîhu'l-kebîr türünden çalışmalar, birkaç senede bitirilemeyeşi bir tarafa, devamlı ilave ve düzeltmelerle her an geliştirilmeye ihtiyaç gösterirler. Bu nedenle bir koleksiyon veya arşiv hüviyeti arz eden bu türden eserler, bütün bir ömrün mahsulü olup genellikle o ömrün sonlarında olgunlaşmışlardır.⁴⁵ Ancak Ali Yardım'ın et-Târîhu'l-kebîr'de vefat tarihleri 246/860 senesinden sonra olan râvilerin yer alması nedeniyle et-Târîhu'l-kebîr'in el-Câmi'u's-sahîh'ten önce yazıldığı konusundaki değerlendirmelere katılmadığını ifade etmesi bu konu ile ilgili olarak kesin bir delil teşkil etmemektedir. Nitekim İbn Sa'd'ın (ö. 230/844) et-Tabakât'ında da müstensihlerin bu türden tasarruflarını görmekteyiz. 230/844 yılından sonra vefat eden bazı râvilerin eserde yer alması İbn Sa'd'ın öğrencisi olan Hüseyin b. Fehüm veya bir başkası tarafından yapılan eklemeler olarak kabul edilmiştir.⁴⁶ Ancak her iki eserdeki bu türden olan müdahaleler arasında bir fark vardır. Şöyle ki Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'inde râvilerin vefat tarihi olarak en geç 252/866 yılı geçmektedir. Yani bu tarihte Buhârî hala hayattadır. Ancak İbn Sa'd'ın et-Tabakât'ında ise onun vefat tarihi olan 230/844 senesinden sonraki tarihlerde vefat eden kişiler yer almaktadır. İşte bu nedenle olsa gerek ki Ali Yardım Buhârî'nin 252/866 senesinde vefat etmiş bir kimseyi eserine alabileceğini ifade etmiştir. Ancak bazı araştırmacıların bu konudaki delilleri yukarıda zikredilen Fesevî'nin (ö. 304/916), Buhârî'den Basra'da 246/860 senesinde kıraat yoluyla et-Târîhu'l-kebîr'in rivayet iznini aldığı şeklindeki kayıttır. Bu nedenle et-Târîhu'l-kebîr'in râvilerinden birinin Buhârî'den bu eseri 252/866 senesi veya sonrasında herhangi bir şekilde aldığı ile ilgili olarak bir delil ortaya çıkıncaya kadar Ali Yardım'ın bu değerlendirmesi bir ihtimal olarak kalmaktadır. Ya da el-Câmi'u's-sahîh'in râvilerinden birinin Buhârî'den bu eseri 246/860 senesinden önce herhangi bir şekilde aldığı ile ilgili bir delil olması halinde de Ali Yardım'ın muhtemel değerlendirmesi destek bulacaktır. Ancak bu konuda da kaynaklarda el-Câmi'u's-sahîh'in râvilerinden olan

⁴⁴ Yardım, "Buhârî ve et-Târîhu'l Kebîr'i", s. 183-184.

⁴⁵ Yardım, "Buhârî ve et-Târîhu'l Kebîr'i", s. 183-184. Ayrıca bkz. A'zâmi, "Buhârî", *DİA*, c. VI, s. 371; Ahmed Abdülcebbar, *Menhecu nakdi'l-hadis 'inde'l İmâmi'l-Buhârî min hilâli kitâbihi't-târîhi'l-evsat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Külliyyetu'd-dirâsâti'l-'ulyâ, el-Câmi'âtu'l-Ürdüniyye, 2004, s. 28; Yusuf Ziya Keskin, "Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ine Yönelik Tenkitler", *Marife*, 2003, Sayı: 3/2, s. 104; Cemal Ağırman, "et-Târîhu'l-kebîr", *DİA*, İstanbul 2011, c. XL, s. 89.

⁴⁶ Fayda, "İbn Sa'd", *DİA*, c. XX, s. 294.

Firebrî'nin (ö. 320/932) ilki Firebr'de 248/862 ikincisi Buhara'da 252/866 tarihinde olmak üzere iki defa dinlediği nakledilmektedir.⁴⁷

Hülasa bu değerlendirmeler ışığında her halükârda et-Târîhu'l-kebîr'in el-Câmi'u's-sahîh'ten önce yazıldığı kuvvetli bir ihtimal olarak görülmektedir. Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'i el-Câmi'u's-sahîh'ten önce tasnif etmeye başladığı ve tamamladığı başka bir deyişle Buhârî'nin önceleri el-Câmi'u's-sahîh'i ile değil et-Târîh'i ile tanındığı söylenebilir.⁴⁸ Bununla birlikte ifade edildiği gibi Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr ve el-Câmi'u's-sahîh'i üzerinde tekrar tekrar çalışmaya devam etmiş ve ömrünün sonunda son şeklini vermiştir.

2. et-Târîhu'l-Kebîr'in Muhtevası ve Önemi

et-Târîhu'l-kebîr sahâbe, tâbiûn ve sonrakileri tanıtmak üzere alfabetik olarak kaleme alınmıştır. Ricâl kitaplarında alfabetik tertibi kısmen uygulayan ilk kişinin Buhârî olduğu ifade edilebilir. Yani Buhârî et-Târîhu'l-kebîr'de hem alfabetik hem de tabaka sistemini birleştirerek kendine özgü yeni bir sistem geliştirmiştir. Bu bağlamda Buhârî, bazı hocalarının kabirden kalkıp dirilmeleri farz edilse onların, bu kitabın ilk bakışta nasıl tasnif edildiğini anlayamayacaklarını ifade etmiştir. Yine bir başka rivayette İshak b. Râhûye, Buhârî'nin bu eserini alarak Abdullah b. Tâhir'e tasnifi özgün bir eser olarak takdim etmiş, Abdullah b. Tâhir de eseri inceledikten sonra şaşkınlık içerisinde eserin nasıl düzenlendiğini ilk anda anlayamadığını ifade etmiştir.⁴⁹ Ayrıca alfabetik tertip dikkatli bir şekilde takip edilerek isimlerin bütün harfleri göz önünde bulundurulmuştur. Buhârî et-Târîhu'l-kebîr'in yanısıra ed-Duafâ'u's-sağîr gibi tenkit edilen râvilerin yer aldığı eserinin sonundaki künyeler bölümünde de aynı usûlü uygulamıştır.⁵⁰

Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr'e Allah'ın Hz. Peygamber'i seçmesi, Allah Resûlünün (as) Hz. Âdem'e kadar uzanan nesebi, şemâili, Peygamberliği, kendisine vahyin gelişi, altmış üç yaşındayken vefat etmesi ve hicrî takvimin başlangıcıyla ilgili birtakım rivayetlerin yer aldığı bir giriş ile başlamaktadır.

⁴⁷ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 187; Kandemir, "el-Câmi'u's-sahîh", *DİA*, c. VII, s. 116.

⁴⁸ Kamil Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Yayına haz. Salih Özer-Sabri Kızılkaya, Kitabiyât, Ankara, 2007, s. 138; Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, TDV, Ankara, 2011, s. 49; krş. Atuv, *Mustalahât*, s. 79.

⁴⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Teysîr Sa'd Ebû Haymed, Mektebetu'r-rüşd, Riyad, 2008/1429, c. I, s. 12; Hatîb, *Târîh*, c. II, s. 325; Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 403; a.mlf., *Târîh*, c. XIX, s. 249.

⁵⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. VIII, s. 315; a.mlf., *Kitâbu'd-duafâ'i's-sağîr*, (Nesâî'nin *ed-Duafâ'*sı ile birlikte), thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1986/1406, s. 129.

Daha sonra Hz. Peygamber'in ismine duyduğu saygıdan dolayı "Muhammed" ismiyle başladığını sonra "elif" harfiyle başlayan isimlere geçtiğini, o şekilde alfabetik olarak devam ettiğini kendisi ifade etmektedir. İsmi Muhammed olan sekiz yüz yetmiş bir kişi baba adlarına göre alfabetik olarak sıralanmaktadır. Daha sonra adı İbrâhim olanlar ile alfabetik sıralamaya geçilmektedir.⁵¹

Kitapta aynı harfle başlayan isimler kendi aralarında bir gruptandırılmaya tabi tutulmuş, mesela Ahmed ismindeki râviler zikredilirken önce sahâbiler tanıtılmış, bu isimler de kendi aralarında sıralanmıştır. Sahâbeden sonraki râviler baba adına göre alfabetik dizilmiş, baba adı bilinmeyenler her bölümün sonuna kaydedilmiştir. İsimlerin ardından adları bilinmeyip baba adları ile tanınanlar, son bölümde ise künyeleriyle meşhur olanlar sıralanmıştır.

Buhârî, eserinde ricâl edebiyatının muhtevasına uygun olarak râvinin hal tercemesinde adını, babasının adını, künyesini, soyunu veya vatanını belirtir. Hocalarının ve talebelerinin bir kısmını zikreder. Onların rivayetlerinden bir veya birkaç örnek verir. Sahâbî olanları özellikle belirtmeye çalışır. Bazı râvilerin bedenî, ahlakî ve ilmî özelliklerini kaydeder. Bazı muhaddislerin mesleklerine işaretle bulunur.⁵² Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'inin râvilerin kimlik bilgilerini tespitinde, onların künyelerinin, isimlerinin, lakaplarının ve neseblerinin belirlenmesinde önemli bir kaynak olduğu ifade edilmiştir.⁵³ Hâkim en-Nisâbü'rî de bu alanda Buhârî'nin eserlerinin önemli bir boşluğu doldurduğunu belirtmiştir.⁵⁴ Yine et-Târîhu'l-kebîr, ashâb bilgisinin temel kaynaklarının ön sıralarında yer almıştır.⁵⁵

Buhârî'nin çok sayıda (bin seksen) hocadan ilim aldığı, bunların da muhaddis olduğu ifade edilmişti. Buhârî et-Târîhu'l-kebîr'inde ricâle dair bilgileri aktarırken bazen bu bilgileri kendi değerlendirmesi olarak aktarırken⁵⁶ bazen de başka âlimlerden nakillerde bulunmaktadır. Buhârî,

⁵¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. I, s. 11-14.

⁵² Bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. I, s. 6, 39, 250; c. II, s. 62, 64; c. III, s. 145; c. V, s. 139; c. IX, s. 84, 90.

⁵³ Kettanî, *Hadis Literatürü*, s. 260; Atuv, *Mustalahât*, s. 88. Bu konuda ayrıca bkz. Mücteba Uğur, "Esmâ ve Künâ", *DİA*, İstanbul 1995, c. XI, s. 419-420.

⁵⁴ Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, thk. Seyyid Muazzam Hüseyin, Dâru İhyâ'î-ulûm, Beyrut, 1997/1417, s. 252.

⁵⁵ Yardım, "Buhârî ve et-Târîhu'l-kebîr'i", s. 188; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 350.

⁵⁶ Bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. I, s. 25, 27.

Yahya b. Maîn,⁵⁷ Ahmed b. Hanbel⁵⁸ gibi meşhûr hocalarının yanında Ahmed b. Ebî Recâ (ö. 232/846),⁵⁹ İbrâhim b. Mûsâ el-Ferrâ (ö. ? 220/835),⁶⁰ İbrâhim b. Münzir b. Abdullah el-Esedî (ö. 236/850),⁶¹ Yezîd b. Abdurabbih (ö. 224/838),⁶² Muhammed b. Mahbûb (ö. 223/837),⁶³ Ahmed b. Saîd ed-Dârimî (ö. 265/878),⁶⁴ Ali b. Müslim (ö. 253/867),⁶⁵ Abdurrahman b. Şeybe (ö. 228/842),⁶⁶ Hârûn b. Muhammed,⁶⁷ Hasan b. Vâkî' (ö. 220/835)⁶⁸ gibi âlimlerden de ricâl bilgisi nakletmektedir.

⁵⁷ Bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebü*, c. I, s. 454; c. IV, s. 161.

⁵⁸ Bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebü*, c. I, s. 153, 164.

⁵⁹ Ahmed b. Ebî Recâ Ahmed b. Abdullah b. Eyyûb, Yahya b. Saîd el-Kattân'dan hadis dinlemiştir. Ahmed b. Hanbel'le birlikte Herat'ta fıkıh ve hadis âlimi olarak tanınmıştır. Güvenilir bir râvi olması ve hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebü*, II, s. 5; Mizzî, *Tehzîb*, c. I, s. 363-365; Mehmet Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, Nükte Kitap, Konya, 2003, s. 95. Buhârî'nin ondan naklettiği ricâl bilgisi için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebü*, c. I, s. 133.

⁶⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebü*, c. I, s. 327; Mizzî, *Tehzîb*, c. II, s. 219-221; Zehebî, *Siyer*, c. XI, s. 140-141. Buhârî'nin İbrâhim b. Mûsâ'dan naklettiği ricâl bilgileri için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebü*, c. I, s. 15, 71.

⁶¹ Medine'de hadis İmâmıdır. bkz. Zehebî, *Târîh*, c. XVII, s. 71; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 9. Buhârî'nin İbrâhim b. Münzir'den naklettiği ricâl bilgileri için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebü*, c. I, s. 44, 100, 136.

⁶² Hakkındaki değerlendirmeler için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, Dâru-Sâder, Beyrut, 1968/1388, c. VII, s. 475; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebü*, c. VIII, s. 349; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, c. IX, s. 279; İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih, *Ma'rifetü's-sikât*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî, Mektebetü'd-dâr, Medine, 1985/1405, c. II, s. 364; Zehebî, *Târîh*, c. XVI, s. 466. Buhârî'nin ondan naklettiği ricâl bilgileri için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebü*, c. I, s. 68-69.

⁶³ Sika bir muhaddis olup hakkındaki değerlendirmeler için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebü*, c. I, s. 245; İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. IX, s. 80; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, c. VIII, s. 120. Buhârî'nin ondan naklettiği ricâl bilgileri için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebü*, c. I, s. 105; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 171.

⁶⁴ Hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebü*, c. II, s. 6; İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VIII, s. 33-34; Buhârî'nin ondan naklettiği bilgiler için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebü*, c. I, s. 162; c. II, s. 303.

⁶⁵ Sika sadûk olduğu hakkında bkz. Hatîb, *Târîh*, c. XII, s. 108; Zehebî, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivâye fî'l-kütübî's-sitte*, nşr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb-Muhammed Avvâme, Müessesetu ulûmi'l-Kur'an, Cidde, 1992/1413, c. II, s. 47; İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, nşr. Muhammed Avvâme, Dâru'l-kalem, Beyrut, 1991/1411, s. 405. Buhârî'nin ondan naklettiği bilgiler için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebü*, c. I, s. 174; c. II, s. 279, 297.

⁶⁶ Bkz. Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 136. Buhârî'nin Abdurrahman'dan naklettiği bilgiler için bkz. *et-Târîhu'l-kebü*, c. I, s. 37, 64, 222.

⁶⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebü*, c. I, s. 38; c. V, s. 214.

et-Târîhu'l-kebir'in bir diğer önemli hususiyeti, cerh ve ta'dîl ilmi hakkında yazılmış önemli bir kaynak olarak kabul edilmesidir. Buhârî eserde sika ve zayıf râvileri birlikte ele almaktadır.

Buhârî örnek olsun diye râvinin rivayetini de zikreder. et-Târîhu'l-kebir'de iki bin beş yüze yakın hadis tespit edilmiştir.⁶⁹ Bu hadislerin çoğu diğer eserlerde zikredilmediği için aynı zamanda bazı hadisler için ilk kaynak olarak görülebilir. Buhârî, et-Târîhu'l-kebir'ine aldığı hadisleri sahih kabul ettiği için değil, o râvinin rivayetlerine örnek vermek için zikretmektedir. Bu yüzden müellifin el-Câmi'u's-sahîh'indeki hadisler ile et-Târîhu'l-kebir'indeki hadisleri birbirinden ayrı değerlendirmek gerekmektedir.

Buhârî birçoğu illetli olan merfû, mürsel ve munkatî' hadis zikreder.⁷⁰ Bu bağlamda et-Târîhu'l-kebir'in en bariz özelliklerinden birisi olarak rivayetlerin sıhhat derecelerini tayin etmede gerekli olabilecek bilgilerin kaydedilmiş olmasını zikredebiliriz. Mesela, hakkında bilgi verilen şahsın içinde yer aldığı sened zinciri sık sık verilmiş ve şayet kayda değer bir durum varsa, bu senedin ittisal ve inkita bakımından tek kelimeyle de olsa bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Matbu nüshada toplam olarak on iki bin dokuz yüz doksan biyografi yer almaktadır. et-Târîhu'l-kebir'i tamamlayıcı mahiyette olan Kitâbu'l-künâ'da⁷¹ ise isimlerinden çok künyeleriyle tanınan bin kadar râvi hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Yani eserde yaklaşık on dört bine yakın râvinin yer aldığı ifade edilebilir. Bununla birlikte matbu eserlerde farklı yazma nüshaların kullanılması, her cildin râvi sayısının ayrı değerlendirilmesi ya da et-Târîhu'l-kebir'in sonundaki Künâ bölümünde bulunan râvilerin sayıma

⁶⁸ Hakkında bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, c. II, s. 307; Zehebî, *el-Kâşif*, c. I, s. 330; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 164. Buhârî'nin Hasan'dan naklettiği rivayetler için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, c. VIII, 293. Ammârî bu âlimlerden elli dört isim tespit etmiştir. bkz. Ammârî, Sâlim Sâlih Ahmed, *Menhecû'l-İmâmî'l-Buhârî fî kitâbihi'd-duafâ dirâseten nazariyyeten tatbikiyyeten*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmî'atu Malâya, Kuala Lumpur, 2011, s. 94-97.

⁶⁹ Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 94; Atuv, *Mustalahât*, s. 91-92; Yardım, "Buhârî ve et-Târîhu'l-kebir", s. 190.

⁷⁰ *et-Târîhu'l-kebir*'deki hadislerin değerlendirmesi hakkında bkz. İbn Ubeyd, *Tahrîcu'l-ehâdisil-merfû'ati'l-müsnedeti fî kitâbi't-Târîhi'l-kebir li'l-İmâmî'l-Buhârî*, Ümmü'l Kura, ed-Da'va ve usulî'd-din 1991/1412. Bu araştırmaya göre 210 sahih hadis, 370 hasen hadis, 399 zayıf hadis, râvisi hakkında herhangi bir değerlendirme yapılmamış 147 hadis, bir tane de uydurma hadis bulunmaktadır. bkz. *Tahrîc*, c. III, s. 1286. Bu hususta ayrıca bkz. Aclân, *Menhec*, s. 28, 48, 49, 57 vd.; Dâni, Âzîz Reşîd Muhammed, *Üsûsü'l-hüküm ale'r-ricâl hatta nihayeti'l-karnî's-salîsî'l-hicrî*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 2006/1427, s. 134.

⁷¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, c. VIII, s. 405.

dâhil edilip edilmemesi et-Târîhu'l-kebîr'de yer alan râvî miktarında farklı rakamların telaffuz edilmesine sebep olmuştur.⁷²

et-Târîhu'l-kebîr'i Buhârî'den pek çok kişi rivayet etmiştir. Bunlar arasında Ebü'l-Hasan Muhammed b. Sehl b. Kürdî el-Basrî el-Fesevî (ö. 304/916), Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed b. Mûsâ el-Gunducânî (ö. ?), Celîl Ebi'l-Hasan Abdülhak b. Abdilhâlik b. Ahmed b. Abdilkâdir b. Muhammed b. Yûsuf (ö. ?) gibi isimler yer almaktadır.⁷³

Bu konuda bilinmesi gereken bir diğer önemli husus ise Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr'i üç kere yazdığını ifade etmiş⁷⁴ ve her defasında eklemeler, çıkarmalar (hazifler) ve düzeltmeler yapmıştır.⁷⁵

Her ne kadar ricâl ilminin temelleri Buhârî'den önce atılmış ise⁷⁶ de Buhârî'nin Târîh'leri ricâl ilminin önemli kaynakları arasındadır. et-Târîhu'l-kebîr'den sonra tarih, esmâ ve künâ hakkında eser yazmak isteyenler için bu

⁷² et-Târîhu'l-kebîr'in Buhârî tarafından üç defa gözden geçirilerek yazıldığı dikkate alınırsa ilk müsveddelerin daha hacimli olduğu ve kırk bini aşkın biyografi içerdiği şeklindeki ifadenin hacmin büyüklüğünden kinaye olduğu ifade edilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 470; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, c. I, s. 240; Kettânî, Muhammed b. Cafer, *Hadis Literatürü*, trc. Yusuf Özbek, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 260; Ağırman, "et-Târîhu'l-kebîr", *DİA*, c. XL, s. 89.

⁷³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. I, s. 11; Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 260. Bu râviler hakkında bazı tenkitler olsa da güvenilir oldukları ifade edilmiştir. bkz. Atuv, *Mustalahât*, s. 80-83; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 589-590.

⁷⁴ Hatîb, *Târîh*, c. II, s. 325; Mizzî, *Tehzîb*, c. XXIV, s. 440; Zehebî, *Terceme*, s. 39; a.mlf., *Siyer*, c. XII, s. 403; a.mlf., *Târîh*, c. XIX, s. 249; İbn Hacer, *Tağlîk*, c. V, s. 417.

⁷⁵ Hatîb, *Muvaddihu evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Dâru'l-Fikrî'l-İslâmî, 1405/1985, c. I, s. 11; Zerkî, Âdil b. Abdîşşekûr, *Târîhu'l-Buhârî*, Mektebetu'l-Kahire, Riyad, 2002/1423, s. 7; Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, c. I, s. 55.

⁷⁶ Ricâle dair ilk kitaplar II. (VIII) asrın ortalarından sonra telif edilmeye başlamıştır. Abdullah b. Mübârek ve Velîd b. Müslim'in *et-Tarih* adlı eserleri bu türün ilk örnekleridir. Ancak günümüze ulaşan en eski ricâl kitapları; İbn Sa'd ve Halife b. Hayyât'ın (240/854) *et-Tabakâtı* ile Yahya b. Maîn'in *et-Târîh'i*, Ali b. el-Medîni'nin *İlelü'l-hadis'i* ve Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl'i*dir. Zaten Buhârî hocaları Ali b. el-Medîni, Yahya b. Maîn'in etkisiyle kendisi de ricâl üzerine yoğunlaşmıştır. Bu konuda bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 261-262; Aclân, *el-Menhec*, s. 27; Hatiboğlu, "Ricâlü'l-Hadis", *DİA*, c. XXXV, s. 83; Efendioğlu, "Râvi", *DİA*, c. XXXIV, s. 474; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 52; Nilgün Öksüz, *Hadis-Tarih ilişkisi ve Buhârî'nin et-Târîhu'l-evsat'ındaki Metodu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), DEÜSBE., İzmir, 2004, s. 30-38.

eser esas kaynaklardan biri olmuştur. Bu nedenle et-Târîhu'l-kebîr "asılların aslı" olarak itibar görmüştür.⁷⁷

et-Târîhu'l-kebîr kendisinden sonraki ricâl kitaplarının kaynağı olmuştur.⁷⁸ İbn Ebî Hâtim de Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl'inde Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ini örnek alarak onu takip etmiştir.⁷⁹ Ebû Ahmed el-Hâkim (ö. 378/988) Müslim'in el-Esmâ ve'l-künâ adlı kitabını gözden geçiren birinin bu kitabın Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'inden nakil olduğunu göreceğini ifade etmiştir. Müslim, Buhârî'nin kitabına çok az şey ilave etmiştir. Buna rağmen hiçbir yerde Buhârî'ye atıf yapmamıştır. Hâkim'in ifadesiyle Buhârî'nin eseri gibi bir kitap daha önceden telif edilmemiştir.⁸⁰

Bu özellikleri dolayısıyla Ebü'l-Abbâs b. Saîd (ö. ?), bir kimsenin otuz bin hadis yazsa bile Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'inden müstağni kalamayacağını⁸¹ ifade ederek eserin hadis tarihindeki yerine işaret etmiştir. Yine Zehebî'nin naklettiğine göre Muhammed Ebû Sehl Mahmud eş-Şâfiî Mısır âlimlerinden otuzdan fazla kişiden, dünyada ihtiyaç duydukları şeyin Buhârî'nin et-Târîh'ine bakmak olduğunu işitmiştir.⁸² Zamanın Buhara valisi Emir Hâlid b. Ahmed ez-Zühî'nin, Buhârî'den el-Câmi'u's-sahîh'i ve et-Târîh'ini getirip evinde kendine ve çocuklarına dinletmek istemesi de, bu iki

⁷⁷ Sübkî, *Tabakât*, c. II, s. 225-226; İbn Receb el-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, thk. Nûreddin İtr, Dâru'l-melâh, c. I, s. 33; Atuv, *Mustalahât*, s. 79; Abdülgani Abdülhâlik, *el-İmâmu'l-Buhârî ve Sahîhuhu*, Dâru'l-menâre, Cidde, 1985/1405, s. 151.

⁷⁸ Beşşâr Avvâd Ma'rûf, *Tahkîku'n-nusûs beyne ahtâ'il-müellifîn ve islâhi'r-ruvât ve'n-nussâh ve'l-muhakkikîn*, Dâru'l-garbi'l-islâmî, Tunus, 2009, s. 47; Yahya Hüseyin Ahmed, "Menhecu't-tevsîk fi kitâbi't-târîhî'l-kebîr li'l-imâmî'l-Buhârî ve'l-cerh ve't-ta'dîl li İbn Ebî Hâtim ve's-sikât li ibn Hıbbân el-Büstî", *Mecelletu külliyyeti'l-ulûmi'l-İslâmiyye*, , 2011/1432, c. V, Sayı: 9, s. 38.

⁷⁹ İbn Ubeyd, *Tahrîc*, c. I, s. 241; Ahmed, "Menhecu't-tevsîk fi kitâbi't-târîhî'l-kebîr li'l-imâmî'l-Buhârî ve'l-cerh ve't-ta'dîl li İbn Ebî Hâtim ve's-sikât li ibn Hıbbân el-Büstî", s. 46. Tertip bakımından *et-Târîhu'l-kebîr*'i andırır da muhtevasının farklı olması ve onda bulunmayan binlerce biyografiyi ihtiva etmesi bakımından *et-Târîhu'l-kebîr*'den ayrılır. Bu konuda bkz. Selman Başaran, "el-Cerh ve't-Ta'dîl", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VII, s. 401-402; Ebî'l-Fidâ Sâmî, "el-Cerh ve't-ta'dîl li İbn Ebî Hâtim er-Râzî", *İslâmiyyetu'l-ma'rife*, 2005/1426, Sayı: 9/39, s. 280; Yusuf Ziya Keskin, "İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) ve "el-Cerh ve't-Ta'dîl"indeki Metodu", *Harrân Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa, 2001, c. VII, Sayı: 1, 2001, s. 16-18.

⁸⁰ Sübkî, *Tabakât*, c. II, s. 225; Beşşâr Avvâd, *Tahkîk*, s. 47; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 105.

⁸¹ Hatîb, *Târîh*, c. II, s. 326; İbn Asâkir, *Târîh*, c. LII, s. 75; Mizzî, *Tehzîb*, c. XXIV, s. 441; İbn Hacer, *Tehzîb*, c. IX, s. 42.

⁸² Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 426; Aclân, *Menhec*, s. 30.

kitabın daha Buhârî hayatta iken büyük bir rağbet gördüğüne açık bir işarettir.

et-Târîhu'l-kebir ricâl eserleri arasında önemli bir yer edinmesine rağmen bazı hususları dolayısıyla eleştirilmiştir.

3. et-Târîhu'l-Kebîr'e Yönelik Tenkitler

Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebir'i, onun hadis ve ricâl bilgisindeki üstünlüğü ve belirlemiş olduğu metottaki öncülüğü sebebiyle, hocaları başta olmak üzere ilim dünyasının takdirini kazanmış olmasına rağmen söz konusu eser çeşitli açılardan tenkit edilmiştir. Bu bağlamda Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebir'inde râvilerin isimlerinde az da olsa hata ettiği ifade edilmiştir.⁸³ Zira bu râvilerin büyük bir kısmı, kimlik bilgilerinin tam olarak tespitinin yapılmadığı hicrî ilk iki asırda yaşamıştır. Kimlik bilgileri, tamamen kendilerinden rivayet alan kişilerin senetlerde zikrettikleri hususlara bağlıdır. Râvilerin hocalarını değişik şekillerde anmış olmaları, onları bu rivayetlere göre tanıtan muhaddislerin zaman zaman yanılmasına sebep olmuştur. Bunun yanında, şahıs isimlerinin okunuşlarının kaydedilmediği kitaplardan yapılan alıntılarda da hata edildiği görülmektedir. Ebû Zür'a (ö. 264/878), Ebû Ali Sâlih b. Muhammed'e (ö. 293/905)⁸⁴ Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebir'inde ricâl isimlerinde birçok hatanın bulunduğunu söyleyince, Ebû Ali bu hataların kitaplardan nakletmekten kaynaklandığını, Buhârî'nin tanımadığı bir kişinin ismini görünce, kitapları yanında bulunmadığı ve kaynak olarak kullandığı bazı kitaplar da harekeli ve noktalı olmadığı için, o ismi yanlış bir şekilde kitabında naklettiğini bildirmiştir.⁸⁵

İbn Ebî Hâtîm konuyla ilgili yazdığı Beyânu hatâi Muhammed b. İsmâîl fi Târîhihi adlı eserinde Ebû Hâtîm ve Ebû Zür'a er-Râzî gibi münekkitler

⁸³ Yusuf Ziya Keskin, "İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/938) ve "el-Cerh ve't-Ta'dîl"indeki Metodu", *Harrân Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa, 2001, c. VII, Sayı: 1, s. 104; "Menhecû'l-İmâmî'l-Buhârî fi kitâbihi't-târîhihi'l-kebir", www. Sunnah. Org.sa. [06.12.2012].

⁸⁴ Sâlih b. Muhammed'in Buhârî için müstemli görevini yaptığı nakledilmektedir. Müstemli, hocanın yazdırdığı hadisleri yazan öğrenci ya da hocanın kalabalık bir yerde yazdırdığı hadisleri yüksek sesle tekrar ederek uzakta olanlara duyuran kimsedir. bkz. Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 433; Aydınli, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 225.

⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, c. IX, s. 47; Atuv, *Mustalahât*, s. 80, 103; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 244, 541-542; Keskin, "Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebir'ine Yönelik Tenkitler", s. 115.

tarafından tespit edilen et-Târîhu'l-kebîr'deki yanlışlara yer vermiştir.⁸⁶ et-Târîhu'l-kebîr'e yönelik en çok eleştiride bulunan Ebû Zür'a er-Râzî'nin çoğu tenkitlerinde haklı olduğu ifade edilmekle birlikte bazı tespitleri arkadaşı Ebû Hâtîm tarafından yerinde bulunmamıştır. Ayrıca Ebû Hâtîm'in belirttiği et-Târîhu'l-kebîr'de yer alan hataların bir kısmının sorumlusunun kâtib olduğu ifade edilmiştir. Ebû Zür'a ile Buhârî arasında ihtilafın söz konusu olduğu kimi konularda ise diğer bazı âlimler Buhârî'nin ifadesini haklı bulmuşlardır.⁸⁷ Mesela İbn Ebî Hâtîm'in nakline göre babası Buhârî'nin Müslim b. Velîd el-Medenî'yi Velîd b. Müslim şeklinde vererek hata ettiğini söylemiştir. Ancak İrâkî, et-Târîhu'l-kebîr'in bazı nüshalarında bu biyografinin yer almadığını söyleyerek Buhârî'yi savunmaktadır.⁸⁸ Yine İbn Ebî Hâtîm et-Târîhu'l-kebîr'in Ebû Zür'a er-Râzî ve babası tarafından tashih edilen nüshasını görmüş, bu nüshada müstensihlerden kaynaklanan hataların bulunduğunu tespit etmiştir. Ayrıca eseri tahkik eden Mu'allimî yaptığı araştırmalar neticesinde hata olarak ifade edilenlerin az olduğu sonucuna ulaşmıştır.⁸⁹

Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'inde geçen cem'⁹⁰ ve tefrike⁹¹ dair iki hatayı Dârekutnî'den nakleden Hatîb el-Bağdâdî, bu eserde benzer birçok yanlışın olduğunu ifade etmiştir. O Buhârî'nin de içerisinde yer aldığı ricâl âlimlerinin yapmış oldukları benzer hataları tespit etmek, ihtilafli hususlarda ise doğruya daha yakın olan tespiti aktarmak amacıyla Muvaddihu evhâmî'l-cem' ve't-tefrîk adlı eseri kaleme almıştır.⁹² Hatîb, cem' ve tefrik konusunda Buhârî'nin

⁸⁶ İbn Ebî Hatîm, *Kitâbu beyân'î hata'î Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî fi Târîhihi li'l-İmâmî'r-Razî*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî, y.y., ty., ج ب (muhakkikin girişi); A'zamî, "Buhârî", *DîA*, c. VI, s. 370.

⁸⁷ İbn Ebî Hatîm, *Kitâbu beyân*, د (muhakkikin girişi); Beşşâr Avvâd, *Tahkîk*, s. 51; Atuv, *Mustalahât*, s. 104; Keskin, "Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ine Yönelik Tenkitler", s. 112-114, 120.

⁸⁸ İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Mukaddîmetu İbnü's-Salâh*, thk. Nûreddin İtr, *Dâru'l-fikr*, Dîmeşk, 2012/1433, s. 369; İrâkî, Zeynuddin b. Abdurrahîm b. Hüseyin, *et-Takyîd ve'l-izâh li ma utlike ve uğlike min mukaddîmeti İbnü's-Salâh*, Matbaatu'l-ilmîyye, Halep, 1350/1931, s. 372.

⁸⁹ İbn Ebî Hatîm, *Kitâbu beyân*, و (muhakkikin girişi); Keskin, "Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ine Yönelik Tenkitler", s. 112-114.

⁹⁰ Bu lafız birçok manada kullanılmakla birlikte burada aynı isim, künye veya lakaba sahip olan birkaç kişiyi tek kişi zannetmek anlamında kullanılmıştır. Bkz. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 47.

⁹¹ Bir kimseyi, farklı şekillerde zikredildiği için birden çok kimse sanmak manasındadır. Bkz. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 315.

⁹² Hatîb, *Muvaddih*, c. I, s. 5. Bu eserin isimleri baba ve dedelerinin isimleriyle aynı olan râvilerin, ayrıca farklı adlarla anılan kişilerin, dolayısıyla sikalarla zayıf râvilerin birbirine karıştırılmasını

yetmiş dört hatasını tespit etmiştir.⁹³ Bunların çoğu, kitabının esas konusu olan tefrik ile alakalıdır. Bazıları da müttefik-müfteriki ilgilendiren cem'le ilgilidir.⁹⁴ Bununla birlikte Hatîb el-Bağdâdî bu konuda Buhârî'ye yöneltilen bazı eleştirilerin doğru olmadığını da ifade etmiştir.⁹⁵

Mağribli muhaddis İbnü'l-Kattân da⁹⁶ et-Târîhu'l-kebîr'de ricâl ile ilgili bazı tespitleri dolayısıyla Buhârî'ye itiraz etmiştir. Ancak İbnü'l-Kattân'ın yaptığı bazı eleştirilerde haklı olmadığı belirtilmiştir.⁹⁷

Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'i üç defa gözden geçirdiği bilinmekte, İbn Ebî Hâtim'in işaret ettiği bazı hatalar, mevcut et-Târîhu'l-kebîr nüshalarında bulunmamaktadır. Hata olarak ileri sürülen bazı hususların içtihat farkından ileri geldiği, bazılarının da Buhârî tarafından tashih edilmemiş olan hatalı nüshalardan kaynaklandığı görülmektedir. Bu nedenle esere yöneltilen tenkitlerin büyük bir kısmının bu şekilde önemini yitirdiği ifade edilmektedir.⁹⁸

et-Târîhu'l-kebîr'de çoğu şahsın vefat tarihlerinin verilmemesi, râvilerin güvenilirlik derecesine işaret eden kısa ifadelerle yetinilmesi gibi sebepler dolayısıyla eser "biyografik bilgi açısından yetersiz bir muhteva" şeklinde değerlendirilmiştir.⁹⁹ et-Târîhu'l-kebîr'de hal tercemesi sahiplerinden vefat

önlemek için yazılan eserler içerisinde en önemlilerinden biri olduğu ifade edilmiştir. Bu konuda bkz. M. Yaşar Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, İstanbul 1997, c. XVI, s. 457. Hatîb el-Bağdâdî'nin *Kitâbu'l-muvaddih li evhami'l-cem' ve't-tefrik* adlı eserinin Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'ini açıklayıcı ve tamamlayıcı nitelikte bir kitap olduğu ifade edilmiştir. bkz. Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 245.

⁹³ M. Yaşar Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, İstanbul 1997, c. XVI, s. 457; Keskin, "Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ine Yönelik Tenkitler", s. 116.

⁹⁴ Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 243-244; Keskin, "Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ine Yönelik Tenkitler", s. 116. krş., Atuv, *Mustalahât*, s. 106.

⁹⁵ Hatîb, *Muvaddih*, c. I, s. 8; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 244; Keskin, "Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ine Yönelik Tenkitler", s. 118-119.

⁹⁶ Bkz. Hüseyin Akgün, *Mağribli Muhaddis İbnü'l-Kattân'ın Hadis Anlayışı*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014, s. 17-58.

⁹⁷ İbnü'l-Kattân, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülmelik, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vakı'ayn fi kitâbi'l-ahkâm*, tah. Hüseyin Âyt Saîd, Dâru taybe, Riyad, 1997/1418, c. IV, s. 489; c. III, s. 289; Akgün, *Mağribli Muhaddis İbnü'l-Kattân'ın Hadis Anlayışı*, s. 125-132.

⁹⁸ İbn Ebî Hatîm, *Kitâbu beyân*, s (muhakkikin girişi); Raşit Küçük, "İbn Ebû Hâtim", *DİA*, İstanbul 1999, c. XIX, s. 433; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 539-542; Keskin, "Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ine Yönelik Tenkitler", s. 120.

⁹⁹ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 275; Melchert, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği", s. 317-318.

tarihleri zikredilenlerin oranı % 5 iken doğum tarihleriyle kaydedilen biyografilerin oranı % 3'tür. Buhârî, ölüm yılının kesin olarak verilmesi mümkün olmayan durumlarda ölüm tarihinin olduğu devreyi düşünmeye yardımcı olması için, o dönemlerde olan meşhur bir olayı zikreder.¹⁰⁰ Bu konuda öncelikle şu ifade edilmelidir ki Buhârî, et-Târîhu'l-evsat'ta râvileri vefat tarihlerine göre düzenlemiştir. Yani Buhârî'nin vefat tarihlerine göre tasnif ettiği eseri et-Târîhu'l-evsat'tır. Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebir'i bu haliyle bile, İbn Sa'd'ın et-Tabakâtu'l-kebir'inin iki katından daha fazla şahıs hakkında kısa da olsa bilgi ihtiva etmektedir.¹⁰¹ Yine bu durum Buhârî'nin eserinde takip ettiği metotla da ilgilidir. Çünkü Buhârî, "et-Târîhu'l-kebir'de zikrettiğim kişiler için hepsiyle ilgili olarak bir olay bilmekteyim. Ancak bunları zikrederek eseri uzatmak istemedim."¹⁰² şeklindeki ifadesiyle de eserinde benimsemiş olduğu sistemi ortaya koymuştur.

et-Târîhu'l-kebir'de biyografisi verilen râvilerin çoğunun cerh ve ta'dîl durumuyla ilgili bir açıklama bulunmaması da bir eksiklik olarak görülmüştür. Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim, onun bu eksik yönünü tamamlama amacıyla Buhârî'nin metoduna uygun bir biçimde yeni ilaveler ve bazı düzeltmelerde bulunarak bir kitap telif etmişlerdir. İbn Ebî Hâtim başta Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a olmak üzere birçok münekkide ait ricâl değerlendirmelerini yer yer kendi kanaatini de belirttiği el-Cerh ve't-ta'dîl adlı eserinde aktarmıştır.¹⁰³

Münekkitlerin, değerlendirdikleri râvi sayısına göre tasnif edildikleri bilinmektedir. Yani bazı münekkitler pek çok râvi hakkında değerlendirmede bulunurken bir kısım münekkitler ise daha az râvi ile ilgili bir hükümde bulunmuştur.¹⁰⁴ Buhârî de bütün râviler hakkında değerlendirmede bulunmayan münekkitlerden biri olarak kabul edilebilir.

¹⁰⁰ Umerî, *Hadis Tarihi*, s. 126; Atuv, *Mustalahât*, s. 88. krş. Salahattin Polat vd., *Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu*, MÜİFAV. Yay., İstanbul, 2008, s. 171.

¹⁰¹ Muhammed Abdulkâdir Atâ'nın yapmış olduğu tahkikte 4725 kişi yer almaktadır. Bir komisyon tarafından yapılan tercümede ise 5554 şahıs yer almaktadır. Bkz. *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, c. VIII, s. 359; *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, c. X, s. 503.

¹⁰² Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, c. I, s. 8. (muhakkikin girişi); Hatîb, *Târîh*, c. II, s. 325; Mizzî, *Tehzîb*, c. XXIV, s. 440; Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 400; Sübkî, *Tabakât*, c. II, s. 217; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 670.

¹⁰³ Başaran, "el-Cerh ve't-Ta'dîl", *DİA.*, c. VII, s. 401-402; Eren, *Hadis İliminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 544; Melchert, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği", s. 328-329.

¹⁰⁴ Zehebî, "Zikru men yu'temedu kavluh", *Erbe'u resâil*, haz. Abdulfettâh Ebû Gudde, Mektebü'l-matbû'ati'l-islâmiyye, Halep, 1990/1410, s. 171; Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l*

b. et-Târîhu'l-Evsat ve et-Târîhu's-Sağîr

et-Târîhu'l-evsat ve et-Târîhu's-sağîr kronolojik usulle yazılmıştır. Yani bu iki eserde şahıslar ve onlara ait bilgilerin sıralanışı vefat tarihleri dikkate alınarak yapılmıştır.¹⁰⁵ Hatta bu sebepten dolayı Buhârî'nin et-Târîhu'l-evsat'ı ilk vefeyât kitapları arasında sayılmaktadır.¹⁰⁶

et-Târîhu's-sağîr'in sadece sahâbeye dair yazılan biyografik bir çalışma olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁷ Buhârî'nin eserinin önsözünde kitabının sadece sahâbeyi kapsamadığına dair verdiği bilgi bu tespitin hatalı olduğunu göstermektedir.¹⁰⁸

Çok eksik bir nüshası Hindistan'da bulunan et-Târîhu's-sağîr'in tam olarak günümüze geldiği bilinmemektedir.¹⁰⁹ Bu eseri Buhârî'den Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman el-Aşkar (ö. ?310/922) rivayet etmiştir.¹¹⁰ Son dönemde yapılan araştırmalarda et-Târîhu's-sağîr adıyla basılan kitabın aslında et-Târîhu'l-evsat olduğu anlaşılmıştır.¹¹¹

cerh ve't-ta'dîl, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Mektebetu matbu'âti'l-İslâmiyye, Beyrut, 2004/1425, s. 282-283.

¹⁰⁵ Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, c. I, s. 3. (muhakkikin girişi); Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muhammed b. İbrahim el-Lehîdân, c. I, s. 58. (muhakkikin girişi); Yardım, "Buhârî ve et-Târîhu'l-kebir'i", s. 181; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 57, 315. Ahmed Abdulcebbâr'a göre *et-Târîhu's-sağîr*, *et-Târîhu'l-evsat*'ın yazılış merhalelerinden biridir. Buhârî ona ilavelerde bulunarak *et-Târîhu'l-evsat*'ı meydana getirmiştir. Bununla ilgili bkz. *Menhec*, s. 22. Ayrıca *et-Târîhu's-sağîr* ile *et-Târîhu'l-evsat* arasındaki ortak bağ ihtimalleri için bkz. Ahmed Abdulcebbâr, *Menhec*, s. 22-23.

¹⁰⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Teysîr b. Sa'd Ebû Haymed, c. I, s. 191. (muhakkikin girişi); Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 315.

¹⁰⁷ Rûdânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Süleymân, *Sûlâtü'l-halef bi mevsûli's-selef*, thk. Muhammed Haccî, Dâru'l-garbi'l-İslâmi, Beyrut, 1408/1988, s. 155.

¹⁰⁸ Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, c. I, s. 27. Ayrıca bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muhammed b. İbrahim el-Lehîdân, c. I, s. 55. (muhakkikin girişi); Ahmed Abdulcebbâr, *Menhec*, s. 22; Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Teysîr b. Sa'd Ebû Haymed, c. I, s. 75. (muhakkikin girişi).

¹⁰⁹ A'zâmi, "Buhârî", *DİA*, c. VI, s. 371. *et-Târîhu's-sağîr*'in yazma nüshaları hakkında bkz. Atuv, *Mustalahât*, s. 63-66. *et-Târîhu'l-evsat*'ın yazma nüshaları hakkında bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Teysîr b. Sa'd Ebû Haymed, c. I, s. 79 vd. (muhakkikin girişi); Atuv, *Mustalahât*, s. 109-111.

¹¹⁰ Zehebî, *Siyer*, c. XIV, s. 303; Atuv, *Mustalahât*, s. 60; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 97.

¹¹¹ Bkz. Zerkî, *Târîhu'l-Buhârî*, s. 24; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, c. I, s. 87; c. III, s. 1286. Ayrıca bu konudaki değerlendirme ve deliller için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muhammed b. İbrahim el-Lehîdân, c. I, s. 6. (muhakkikin girişi); Abdülkâdir, Muvaffak b. Abdullah, *Tevsîku'n-nusûs ve zabtiha 'inde'l-muhaddisîn*, el-Mektebetü'l-Mekkiyye, Mekke, 1993/1414, s. 85-92; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, c. I, s. 82-85; Sedhân, Abdülazîz b. Muhammed b. Abdullah, "Beyânu

et-Târîhu'l-evsat'ı ise Buhârî'den Ebû Muhammed Zencûye b. Muhammed el-Lebbâd en-Neysâbûrî (ö. 318/930) ve Abdullah b. Ahmed b. Abdüsselâm el-Haffâf (ö. 294/906) rivayet etmişlerdir.¹¹²

et-Târîhu'l-evsat ile et-Târîhu'l-kebir'in hangi sırayla tasnif edildiği konusunda bazı değerlendirmeler bulunmaktadır. Buhârî'nin et-Târîhu'l-evsat'ı et-Târîhu'l-kebir'den istifade ederek hazırladığı ve et-Târîhu'l-evsat'ın sonundaki bazı biyografilerin et-Târîhu'l-kebir'de bulunmaması dolayısıyla et-Târîhu'l-evsat'ın daha sonra tasnif edilmiş olabileceği ifade edilmiştir.¹¹³ Bu nedenle et-Târîhu'l-evsat'a da bazı kişilerin ilavelerde bulunduğu iddia edilmiştir.¹¹⁴ Bununla birlikte et-Târîhu'l-evsat'ın et-Târîhu'l-kebir'den önce yazıldığı da belirtilmiştir.¹¹⁵ Aynı râvi hakkında ed-Duafâu's-sağîr'de fazla bilginin yer alması ve et-Târîhu'l-kebir ve ed-Duafâu's-sağîr'de aynı bilginin yer almasına karşılık et-Târîhu'l-evsat'da bu bilginin yer almaması da bu görüşü destekler mahiyettedir.¹¹⁶

Buhârî'nin eserlerini üç kere tasnif ettiği şeklindeki rivayete¹¹⁷ binaen Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebir'deki râvi tercemelerinde vefat tarihlerini önceleyerek farklı bir tasnifle et-Târîhu'l-evsat'ı meydana getirdiği ifade edilebilir. Buna göre Buhârî tarafından et-Târîhu'l-kebir'e son şekli verilmeden et-Târîhu'l-evsat'ın daha önce ortaya çıktığı söylenebilir. Bu nedenle olsa gerek ki Melchert, et-Târîhu'l-evsat'ın et-Târîhu'l-kebir'den düzenli olma açısından daha az titiz olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yine onun araştırmalarına göre Buhârî, yaklaşık 238/852 yılından sonra elimizdeki mevcut et-Târîhu'l-evsat'a bir müdahalede bulunmamıştır.¹¹⁸ Bu değerlendirme de et-Târîhu'l-

enne't-Târîha's-sağîr li'l-Buhârî el-mutedâvel beyne'n-nâs huve't-Târîhu'l-evsat", y.y., ty., s. 1-8; Öksüz, *Hadis-Tarih ilişkisi ve Buhârî'nin et-Târîhu'l-evsat'ındaki Metodu*, s. 53-55.

¹¹² Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Teysîr b. Sa'd Ebû Haymed, c. I, s. 91. (muhakkikin girişi). Bu şahıslar hakkında bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muhammed b. İbrahim el-Lehîdân, c. I, s. 59-60; Atuv, *Mustalahât*, s. 108.

¹¹³ bkz. Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 95; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 315. Ayrıca bkz. Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, c. I, s. 23-24 (muhakkikin girişi); A'zamî, "Buhârî", *DİA*, c. VI, s. 371.

¹¹⁴ Melchert, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği", s. 323.

¹¹⁵ Melchert, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği", s. 334-335.

¹¹⁶ Bkz. Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 21, 22, 106; a.mlf., *et-Târîhu'l-kebir*, c. I, s. 105, 284, 406, 420; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, c. II, s. 49;

¹¹⁷ İbn Hacer, *Tağlîk*, c. V, s. 418; Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 403; A'zamî, "Buhârî", *DİA*, c. VI, s. 370-371.

¹¹⁸ Melchert, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği", s. 321.

evsat'ın et-Târîhu'l-kebîr'den daha önce olduğunu göstermekle birlikte Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr üzerinde daha fazla çalıştığına da bir delildir.

Buhârî'nin Târîh'leri arasında bir mukayese yapılacak olursa et-Târîhu'l-kebîr terâcim, hadisler, ilel ve başka ilimlerle diğer iki eserinden ayrılır. et-Târîhu'l-evsat, et-Târîhu'l-kebîr'deki gibi alfabetik değil vefat tarihlerine göre düzenlenmiştir. Bu nedenle et-Târîhu'l-evsat'ta vefat tarihleri et-Târîhu'l-kebîr'den daha çok yer alır. Diğer bir farklılık ise et-Târîhu'l-kebîr'de ricâl değerlendirmeleri et-Târîhu'l-evsat'dan daha fazla yer almaktadır.

Daha önce de ifade edildiği gibi Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr'e bir önsöz yazmamış, bazı rivayetlerin yer aldığı bir giriş ile başlamıştır. Burada eserde uyguladığı kendine özgü kısmen alfabetik tertib hakkında kısa bir bilgi vermiştir. Bununla birlikte et-Târîhu'l-evsat'ta ise muhteva ile ilgili olarak dört satırlık bir önsöz bulunmaktadır. et-Târîhu'l-evsat'ın o ifadelerini buraya almamız et-Târîhu'l-kebîr için de hangi bilgilerin ne şekilde yer aldığı konusunda bir fikir vermesi bakımından mühimdir:

Bu eser, Hz. Peygamber'in (as), muhâcirlerin ve ensârın tarihi; güzel bir şekilde onların yolunda giden tâbiîlerin ve onlardan sonra gelenlerin vefatları ve bir kısım nesebleri ve künyeleri ile sözlerine rağbet edilen kimselerin tabakâtı hakkında bilgi veren muhtasar¹¹⁹ bir kitaptır. Bir kısım insanların soy kütükleri (ensâb), o sahanın mütehassısları arasında yayılmakta ve kullanılmakta olduğundan, insanlar onları, şöhretleri ile tanımaktadır. Eğer onlarla ilgili bir hususta ihtilafa düşmüşlerse o takdirde açıklama yapmaya ve delil göstermeye ihtiyaç duyulmuştur.¹²⁰

et-Târîhu'l-evsat'ın muhtevasına kısaca değinmek faydalı olacaktır. Çünkü daha önce de ifade edildiği gibi Buhârî'nin iki Târîh'i arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır.¹²¹ et-Târîhu'l-evsat'ın muhtevası bu nedenle önem arz etmektedir. Buhârî, eserde daha önce ifade ettiğimiz önsöz mahiyetindeki bilgiye yer verir ve akabinde esas bölüme geçer ve malzemenin tertibinde şöyle bir sıra takip eder:

1. Hz. Peygamber hayatta iken vefat eden yakınları
2. Hz. Peygamber hayatta iken vefat eden muhâcirün ve ensâr

¹¹⁹ Buradaki muhtasar kavramıyla ilgili olarak bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Teysîr b. Sa'd Ebû Haymed, c. I, s. 160-162.

¹²⁰ Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, c. I, s. 27; Yardım, "Buhârî ve et-Târîhu'l-kebîr'i", s. 182.

¹²¹ Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, c. I, s. 22.

3. Hz. Peygamber'in vefatı
4. Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer devirlerinde vefat eden ashâb
5. Hz. Osman devrinde vefat edenler
6. Hz. Ali devrinde vefat edenler
7. Buhârî daha sonraki devirleri ise kendi vefatından bir iki sene öncesine kadar "onar" senelik zaman dilimine ayırarak;
 - a) Hicri 40-50 seneleri arasında vefat edenler
 - b) Hicri 50-60 seneleri arasında vefat edenler
 - c) Hicri 60-70 seneleri arasında vefat edenler. Buhârî bu şekilde devam ederek hicri 230 ve 250 senesinde vefat edenler tarzında eseri bitirir.¹²² Buhârî bu şekilde eserini tabaka usulüne uygun bir şekilde tertip etmeye özen göstermiştir.

Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*'ın başında Hz. Peygamber'in vefatı ve vefat yaşıyla ilgili olarak gelen rivayetleri zikretmiştir. Dört halife, sahâbe, tâbiûn ve onlardan sonra gelenler hakkında da aynı metodu takip etmiştir. Buhârî *et-Târîhu'l-evsat*'ta râvilerin isim, neseb, künye ve lakabları hakkında da bazı bilgiler vermektedir. Söz konusu bu eser, bazı olayların tarihi, hadislerin illetleri ve cerh-ta'dîl gibi birçok başlıkla ilgili olarak bilgilerin yer aldığı bir kaynak olma özelliği göstermektedir.

Buhârî'nin söz konusu eserinde, biyografiye kaynaklık edebilecek bazı rivayetleri muhteva analizine tâbi tuttuğuna dair birtakım örnekler bulunmaktadır. Bu bağlamda Ebû Hureyre'den nakledilen bir rivayet şöyledir: "Ben Resûlullah'ın kızı, Hz. Osman'ın (ö. 35/656) eşi Rukiyye'nin (ö. 2/624) yanına gittiğimde elinde tarak vardı." Buhârî, Rukiyye'nin Bedir savaşının olduğu yıllarda vefat ettiği ve Ebû Hureyre'nin Hayber'in fethinden sonra hicret ettiğine dair bilgileri dikkate alarak bu rivayetin doğru olmadığını belirtmiştir.¹²³ Nitekim tespitlerimize göre Tabakât literatüründe Rukiyye'nin Bedir savaşı zamanında vefat ettiği konusunda ihtilaf bulunmamaktadır.¹²⁴ Yine Ebû Hureyre, Hz. Peygamber'in Hayber'e gittiğinde kendisinin Medine'ye hicret ettiğini söylemiştir.¹²⁵ Görüldüğü gibi ilk rivayet, tarihî olaylara muhalif olarak geldiği ve aralarında cem' yapma imkânı da olmadığı

¹²² Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, c. II, s. 360 vd.; Atuv, *Mustalahât*, s. 111; Yardım, "Buhârî ve *et-Târîhu'l-kebirî*", s. 182-183.

¹²³ Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Lehîdân, c. I, s. 90-91. Ayrıca bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebirî*, c. I, s. 131.

¹²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, c. VIII, s. 30; İbn Hacer, *el-İsâbe*, c. V, s. 113.

¹²⁵ Zehebî, *Siyer*, c. II, s. 589; İbn Hacer, *el-İsâbe*, c. VI, s. 281.

için Buhârî bu rivayeti reddetmiştir. Ayrıca bu rivayetin senedinde inkıta olduğu da ortaya konulmuştur.¹²⁶ Bu hususla ilgili bir diğer örnek ise İbn Fedâ'nın rivayet ettiği şu hadistir: "Resûlullah (as) müslümanların, tedavüldeki sikkelerini kırmayı, kesip koparmayı yasaklamıştır."¹²⁷ Ancak sikke, Haccâc b. Yûsuf (ö. 95/714) zamanında basılmıştır. Hz. Peygamber zamanında sikke yoktur.¹²⁸ Bu değerlendirmeler çerçevesinde Buhârî'nin et-Târîhu'l-evsat'ta bu iki rivayeti tarihî bilgilere arz ederek metin tenkidi yaptığı ifade edilebilir.

et-Târîhu'l-evsat'tan nakledeceğimiz aşağıdaki rivayet de bu konuda bir fikir vermektedir:

Taaccüp amaçlı naklettiğimiz bazı rivayetlerden dolayı Allah'tan bağışlanma diliyoruz. Resûlullah'ın ashâbı Hz. Ömer'in (ö. 23/644) devrinde hatta ondan yirmi yıl sonra Muâviye'yi (ö. 60/680) emir olarak gördü de onu öldürmedi. Bu rivayetin aslı yoktur ve Hz. Peygamber'in ashâbından biri hakkında da böyle bir haber sabit değildir. Bu haberi bazı zayıf kişiler birbirleri hakkında nakletmiştir.¹²⁹

Bu rivayetler Buhârî'nin et-Târîhu'l-evsat'ta sadece tarihî olayları zikredip geçmediğini, rivayetler hakkında değerlendirmelerde bulunduğunu göstermektedir.

c. ed-Duafâu's-Sağîr

Duafâ, Arapça daîf (zayıf) kelimesinin çoğulu olup ıstılahta adâlet ve zabt sıfatları yetkili âlimler tarafından tenkit edilen zayıf râviler için kullanılmaktadır.¹³⁰ Bunların rivayetleri çeşitli seviyelerde bulunduğundan bazılarının zayıflığını gidermek mümkün olmakta, özellikle zabt yönünden çok zayıf olmayan ve kendinden daha güvenilir olanlara fazlaca muhalefet etmeyenlerin rivayetleri dikkate alınmaktadır. Metrûkûn ise ileri derecede

¹²⁶ Ahmed Abdulcebbâr, *Menhec*, s. 127. krş. Ammârî, *Menhec*, s. 131.

¹²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, el-Mektebetu'l-asriyye, Beyrut, 2013/1434, Ticârât 52; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebû Dâvûd*, (*Me'âlimü's-Sünen* ile birlikte) haz. İzzet Ubeyd ed-De'as-Âdil es-Seyyid, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1997/1418, Büyû' 50.

¹²⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muhammed İbrahim Lehîdân, c. II, s. 109-110. İbn Fedâ'nın zayıf olmasıyla ilgili olarak bkz. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, c. II, s. 274; A'zamî, *Dirâsât*, s. 86.

¹²⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muhammed İbrahim el-Lehîdân, c. I, s. 256.

¹³⁰ Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 61-62; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 339-340.

zayıf olan ve rivayetleri delil olma niteliğini kaybeden kimselerdir. Bunların rivayetlerine de metrûk denmektedir.¹³¹

ed-Duafâ ve metrûkûn adında kaleme alınan eserlerin genel özelliği, alfabetik olmaları ve her râvi hakkında ya sadece müellifin veya tanınmış hadis münekkitlerinin değerlendirmelerini ihtiva etmeleridir.¹³² Yani Duafâ kitapları, haklarında en az bir münekkidin haklı ya da haksız eleştiride bulunduğu râvileri toplayan eserler olarak değerlendirilmiştir. Daha sonra da görüleceği gibi râvinin eleştirilen yönünün, onun hadis rivayetindeki güvenilirliğini zedelemeyen türden olması da mümkündür.

Buhârî de zayıf râviler konusunda büyük ve küçük olmak üzere iki kitap yazmıştır. Buhârî'nin Kitâbu'd-Duafâ's-sağîr'i,¹³³ günümüze ulaşmayan Kitâbu'd-Duafâ'l-kebîr'in¹³⁴ muhtasarıdır.

Buhârî'nin ed-Duafâ's-sağîr'ini Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hammâd ed-Dûlâbî (ö. 310/922), Ebû Ca'fer Müsebbih b. Saîd (ö. 280/893), Muhammed b. İbrâhim el-Gâzî (ö. ? 310/922), Muhammed b.

¹³¹ Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 222-223; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 181.

¹³² Ahmed Muhammed Nûr Seyf, "Duafâ ve Metrûkîn", *DİA*, İstanbul 1994, c. IX, s. 540; Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 96. *Duafâ* literatüründe ilk örneklerden olan eserlerin genel özellikleri muhtasar olmaları, yani alfabetik bir tertib, kitap mukaddimelerinin bulunmaması, râvi sayısının az olması, önceki münekkitlere atıfların sınırlı olması şeklinde tespit edilmiştir. Bu konuda bkz. Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*, MÜİFV. Yayınları, İstanbul, 2014, s. 56, 69.

¹³³ İstanbul Laleli kütüphanesinde bir yazma nüshası bulunmaktadır. Bazı yazma nüshalarından dolayı bu eser *ed-Duafâ's-sağîr*, *ed-Duafâ*, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn* şeklinde farklı olarak anılmaktadır. Bkz. İbn Nedîm, *el-Fihrist*, c. I, s. 286; Kâtip Çelebi, *Keşf*, c. I, s. 521; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hedyyetu'l-'arifin esmâu'l-müellifin âsârul-musannifin*, Dâru İhyâ'it-turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1955, c. II, s. 10; Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsî'l-Arabî*, Arapçaya çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî, Câmî'atu'l-İslâmiyye, Riyad, 1991/1411, c. I, s. 257. Ancak Ahmad Yousef Barouni en eski nüshada bulunması, İbn Hacer, Zehebî ve İbn Nedim ve daha birçok hadis âliminin bu şekilde atıfta bulunması nedeniyle eserin adının *ed-Duafâ* şeklinde olması gerektiğini ifade etmiştir. bkz. *A Critical Study and Edition of the Manuscript of al-Du'afâ (weak narrators) of Muhammad Ibn Isma'il al-Bukhârî*, (Basılmamış Doktora Tezi), Medine 2009, c. I, s. 153; Ammârî, *Menhec*, s. 31-32; Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 96. Ammârî ise kitabın ismini *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn* olarak tespit etmiştir. Bkz. *Menhec*, s. 33.

¹³⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, c. I, s. 43-44. (muhakkikin girişi); Brockelmann, *Târîh*, c. III, s. 179; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, c. I, s. 90; Atuv, *Mustalahât*, s. 112. Yazma nüshaları hakkında detaylı bilgi için Bkz. Ammârî, *Menhec*, s. 53-59.

Abdullah el-Cüneydî ve Âdem b. Mûsâ el-Huvârî (ö. 305/918) rivayet etmiştir.¹³⁵

Buhârî'nin ed-Duafâu's-sağîr ile et-Târîhu'l-kebîr'i hangi sırayla tasnif ettiği konusunda bazı değerlendirmeler bulunmaktadır. Bazı araştırmacıların et-Târîhu'l-evsat ve ed-Duafâu's-sağîr'in yazımının et-Târîhu'l-kebîr'den önce olduğu yönünde fikir beyan ettikleri ifade edilmişti.¹³⁶ Aynı râvi hakkında ed-Duafâu's-sağîr'de et-Târîhu'l-kebîr'e göre fazla bir bilginin yer alması da bu görüşü desteklemektedir.¹³⁷ Yine bir başka açıdan Buhârî'nin ilk önce ed-Duafâu's-sağîr'i tasnif etmeye başladığı, bunu ilk başta muhtasar tuttuğu daha sonra eklemelerde bulunarak ed-Duafâu'l-kebîr'i oluşturduğu da söylenebilir. Her iki eserdeki tercemelerin aynı olması ve her iki eseri de aynı râvinin rivayet etmesi bu görüşü desteklemektedir.¹³⁸

Ekrem Ziyâ el-Umerî, Hatîb el-Bağdâdî'nin ed-Duafâ'dan kırk dört kez bahsettiğini söyler.¹³⁹ Melchert'e göre genellikle Hatîb'in alıntıları et-Târîhu'l-kebîr'dekilerle uyumluluğundan ziyade ed-Duafâ metniyle daha çok uyuşmaktadır. Hatîb'in kaynağı, kayıp ed-Duafâu'l-kebîr olduğu ileri sürülse de nadiren de olsa et-Târîhu'l-kebîr ile daha fazla uyuşmaktadır. Bu durumda Buhârî ed-Duafâ'nın küçük versiyonunu muhtemelen önce yazmış, ona ve et-Târîhu'l-kebîr'e dayanarak uzun versiyonunu oluşturmuştur.¹⁴⁰ Bu fikri destekler mahiyette Buhârî et-Târîhu'l-kebîr'de İsmâil b. Muhtâr hakkında "فيه نظر لم يصح حديثه" (hakkında şüphe vardır, hadisi sahih değildir) lafzını kullanmıştır.¹⁴¹ Tespitlerimize göre mezkûr râvi ed-Duafâu's-sağîr'de yer almamaktadır. Bununla birlikte Ukaylî ve İbn Adî, Buhârî'nin değerlendirmesi olarak sadece "لم يصح حديثه" kısmını vermektedirler.¹⁴² Ukaylî ve İbn Adî, muhtemelen Buhârî'nin bu değerlendirmesini ed-Duafâu'l-kebîr'den almışlardır. Çünkü her iki münekkit de Buhârî'nin değerlendirmelerini yukarıda zikredilen ed-Duafâu's-sağîr'in râvilerinden aktarmaktadırlar. Bu nedenle burada Ukaylî ve İbn Adî'nin Buhârî'nin söz konusu

¹³⁵ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 7 (muhakkikin girişi). Bu râviler hakkında bkz. Atuv, *Mustalahât*, s. 113; Ammârî, *Menhec*, s. 67-78.

¹³⁶ Atuv, *Mustalahât*, s. 383; Melchert, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği", s. 334.

¹³⁷ Bkz. Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 21; 106,a.mlf., *et-Târîhu'l-kebîr*, c. I, s. 105, 384, 406; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, c. II, s. 49.

¹³⁸ Bkz. Atuv, *Mustalahât*, s. 115.

¹³⁹ *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî*, Dâru taybe, Riyad, 1985/1405, s. 319.

¹⁴⁰ Melchert, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği", s. 324.

¹⁴¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. I, s. 374.

¹⁴² Ukaylî, *ed-Duafâ*, c. I, 94; İbn Adî, *el-Kâmil*, c. I, s. 312.

değerlendirmelerini et-Târîhu'l-kebîr'den naklettiğini söyleyemeyiz. Buna göre ed-Duafâu's-sağîr daha önce ortaya çıktığı için bu râvi orada yer almamış olmalıdır. Ancak Buhârî'nin daha sonra et-Târîhu'l-kebîr'deki bu değerlendirmeyi ed-Duafâu'l-kebîr'e "حديثه لم يصح" lafzıyla aldığı, daha sonraki araştırmaları sonucunda ise bu râviyi tenkit ederek et-Târîhu'l-kebîr'e "فيه نظر" kısmını da ilave ettiği söylenebilir.

Bu fikri destekleyen başka örnek değerlendirmeler de bulunmaktadır. Mesela Buhârî, Muhammed b. el-Hasen hakkında et-Târîhu'l-kebîr'de "عنده مناكير" (münker rivayetleri var ve Yahya b. Maîn'in onun hakkında ifade ettiği "hadis hırsızlığı yapıyordu") değerlendirmesini zikretmiştir.¹⁴³ Aynı râviyle ilgili olarak ed-Duafâu's-sağîr'de ise sadece "عنده مناكير" lafzı yer almaktadır.¹⁴⁴ Bir başka örnek ise Buhârî et-Târîhu'l-kebîr'inde Yâsin b. Muâz hakkında "يتكلمون فيه منكر الحديث" (münker rivayetleri bulunmaktadır, münekkitler onu tenkit ettiler) lafızlarını kullanmıştır.¹⁴⁵ Ancak Buhârî ed-Duafâu's-sağîr'inde sadece "منكر الحديث" terimini zikretmiştir.¹⁴⁶

Bununla birlikte Melchert'in "ilave bilgi içeren kitaplar daha sonra yazılmıştır" şeklindeki kaideye dayanarak et-Târîhu'l-kebîr'in ed-Duafâu's-sağîr'den sonra yazıldığına dair ileri sürdüğü görüşünü¹⁴⁷ zayıflatan bazı değerlendirmeler de bulunmaktadır. Bu konuda Buhârî'nin Eyyûb b. Âiz hakkında yaptığı değerlendirmeler örnek olarak verilebilir. Buhârî, Eyyûb b. Âiz hakkında ed-Duafâu's-sağîr'de "كان يرى الارحاء وهو صدوق" (Sadûk olmakla birlikte Mürcîliği benimsemişti) ifadesini kullanmıştır.¹⁴⁸ Buhârî bu râvi hakkında et-Târîhu'l-kebîr'de sadece "كان يرى الارحاء" değerlendirmesini zikretmiştir.¹⁴⁹ Ukaylî ise ed-Duafâu's-sağîr'de Buhârî'nin değerlendirmesini "كان يرى الارحاء وهو صدوق" şeklinde aktarmaktadır.¹⁵⁰ Buna göre Ukaylî bu değerlendirmeyi muhtemelen Buhârî'nin ed-Duafâu'l-kebîr'inden almıştır. Bu husustaki bir diğer örnekte Buhârî, ed-Duafâu's-sağîr'de İbrâhim b. İsmâîl hakkında "يكتب حديثه وهو كثير الوهم" (vehmi çoktur ancak hadisi yazılır) ifadesini kullanmıştır.¹⁵¹ Aynı râvi et-

¹⁴³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. I, s. 67.

¹⁴⁴ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 103.

¹⁴⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. VIII, s. 429.

¹⁴⁶ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 129.

¹⁴⁷ Melchert, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği", s. 324.

¹⁴⁸ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 22.

¹⁴⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. I, s. 420.

¹⁵⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. I, s. 108.

¹⁵¹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 16.

Târîhu'l-kebîr'de "كثير الوهم" lafzıyla değerlendirilmiştir.¹⁵² Bu verilerin Melchert'in iddiasını zayıflattığını söyleyebiliriz.

Bu konuda mezkûr eserlerin yazılış sırasıyla ilgili olarak Buhârî'nin ilk önce et-Târîhu'l-kebîr'i tasnif etmeye başlamasıyla ilgili olarak daha önce bir rivayete yer verilmişti.¹⁵³ Bu bilgi dikkate alındığında Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'deki râvi tercemelerinde kaydettiği semâ, râvilerin doğum vefat tarihi bilgileri gibi ricâl eserlerinin temel konuları arasında yer alan bazı konuları dâhil etmeyerek yer yer bazı değişikliklerle birlikte kendi değerlendirmelerinden ya da başka münekitlerden aktardığı ricâl tenkitlerinden oluşan ed-Duafâu'l-kebîr adlı eserini meydana getirdiği, daha sonra ise bu eseri ed-Duafâu's-sağîr adıyla ihtisâr ettiği söylenebilir. Daha önce de ifade ettiğimiz Buhârî'nin eserlerini üç kere gözden geçirip tasnif ettiği sözünü bu bağlamda da değerlendirme ihtimali bulunmaktadır. ed-Duafâu's-sağîr'de bulunan râvilerin et-Târîhu'l-kebîr'de yer alması ve ed-Duafâu's-sağîr'deki cerh-ta'dîl lafızlarının hepsi olmasa da büyük oranda et-Târîhu'l-kebîr'deki lafızlarla birbirine benzemesi bu fikri desteklemektedir. Yine bu ihtimali kuvvetlendiren başka hususlar da bulunmaktadır. Mesela Buhârî'nin ricâl eserlerindeki râvilerle ilgili olarak yaptığımız araştırmada Buhârî'nin bir râvi hakkında birbirine zıt değerlendirmeler ortaya koymadığı müşahede edilmiştir. Bir başka delil ise bazı rivayetlerde ed-Duafâ'da yedi yüze yakın râvi olduğu ifade edilmiş olmasıdır.¹⁵⁴ Burada ed-Duafâu'l-kebîr'in kastedildiği açıktır. Nitekim ed-Duafâu's-sağîr dört yüz on sekiz râviyi ihtiva etmektedir.¹⁵⁵ Tespitlerimize göre Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr'de de yedi yüze yakın râvi hakkında değerlendirmede bulunmuştur. Buna binaen Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'indeki bu yedi yüz râviyi ed-Duafâu'l-kebîr'ine aldığı, daha sonra bu eseri ihtisar ederek ed-Duafâu's-sağîr'i oluşturduğu ifade edilebilir.

Hülâsa et-Târîhu'l-kebîr türünde olan eserlerin bir kerede bitirilip piyasaya çıkarılmadığını, müellif tarafından sürekli ilave ve düzeltmelerde bulunduğu, bu nedenle de bu eserlerin tasnif sıraları hakkında kesin bir yargıya varmanın zor olduğunu söyleyebiliriz.¹⁵⁶ Bu bağlamda nakledilen bir

¹⁵² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. I, s. 271.

¹⁵³ Mizzî, *Tehzîb*, c. XXIV, s. 440; Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 400; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 670.

¹⁵⁴ Hâkim en-Neysabûrî, *el-Medhal ile's-Sahîh*, nşr. Rebî' b. Hâdi el-Medhelî, Dâru'l-İmâmî'l-Ahmed, Kahire, 2009/1430, c. I, s. 142; Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 470; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, c. I, s. 91.

¹⁵⁵ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 129. Ahmad Yousef Barouni'nin tahkikinde 440 râvi yer almaktadır. Bkz. *A Critical*, c. II, s. 152.

¹⁵⁶ Bu nedenle olsa gerek ki Melchert *et-Târîhu'l-kebîr*'in metinleşme tarihini oldukça karışık olarak değerlendirmiştir. Bkz. Melchert, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği", s. 312.

rivayete göre Buhârî gece boyunca defalarca kalkar, ışığını yakar, çalışmalarındaki bazı şeyleri tekrar gözden geçirir, bazı şeyleri ekler ya da onları çıkarırdı.¹⁵⁷

ed-Duafâu's-sağîr Buhârî'nin daha önce zikredilen kitaplarına nispetle oldukça küçük hacimli olup yarı alfabetiktir.¹⁵⁸

Buhârî, ed-Duafâu's-sağîr'de râvi değerlendirmelerinde "منكر الحديث" (hadisi münkerdir), "متروك الحديث" (hadisi terk edilmiştir) ve "فيه نظر" (hakkında şüphe vardır) gibi cerh ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca Buhârî, zaman zaman Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), İmâm Mâlik (ö. 179/795), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) gibi kendinden önceki münekkitlerin değerlendirmelerini de nakletmiştir.¹⁵⁹ Yine o, ed-Duafâu's-sağîr'de bazen "تركوه" (münekkitler hadisini terk ettiler), "سكتوا عنه" (hakkında birşey söylemediler) ve "يتكلمون فيه" şeklinde mübhem ifadelerle râvilerin tenkit edildiğine işaret etmiştir. Ancak söz konusu râviyi tenkit eden münekkitlerin kim olduğu bazen et-Târîhu'l-kebîr ya da et-Târîhu'l-evsat'a bakılarak tespit edilebilmektedir. Örneğin Buhârî, İsmâîl b. Ebân'ı ed-Duafâu's-sağîr'de "متروك" olarak değerlendirmekte, et-Târîhu'l-kebîr'de ise "متروك" lafzıyla birlikte Ahmed b. Hanbel'in onu terk ettiğini¹⁶¹ belirterek râviyi değerlendiren münekkidin ismini zikretmektedir. Yine Buhârî, ed-Duafâu's-sağîr'de İbnü'l-Mübârek'in İsmâîl b. Müslim el-Mekkî'yi terk ettiğini nakletmiştir.¹⁶² Buna ek olarak et-Târîhu'l-kebîr'de ise Yahya ve İbn Mehdî'nin de onu terk ettiği zikredilmiştir.¹⁶³

Buhârî bu eserinde zayıf kimselerin yanında bazı sahâbîlere ve güvenilir olduklarını bizzat belirttiği râvilere de yer vermiştir. Buna göre ed-Duafâu's-sağîr'de geçen bütün râvilerin mutlak manada zayıf olduğu söylenemez.¹⁶⁴

¹⁵⁷ Hatîb, *Târîh*, c. II, s. 14; İbn Asâkir, *Târîh*, c. LII, s. 70; Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 404; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 158.

¹⁵⁸ A'zamî, "Buhârî", *DİA*, c. VI, s. 371; Muhammed Nûr Seyf, "Duafâ ve Metrûkîn", *DİA*, c. IX, s. 540; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 102. Buhârî'nin *ed-Duafâ*'sı ile diğer eserlerindeki farklar için bkz. Ammârî, *Menhec*, s. 85-86.

¹⁵⁹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 17, 20, 22, 24.

¹⁶⁰ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 19.

¹⁶¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. I, s. 347.

¹⁶² Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 20

¹⁶³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. I, s. 372.

¹⁶⁴ Krş. Nemerî, Affâf Halefullah Muhammed, "er-Ruvâtullezîne zekerehum el-Buhârî fî'd-Duafâ ve'n-tekadehu Ebû Hâtim er-Râzî fî'l-cerh ve't-ta'dîl mine'l-Ehnes ilâ Âsım", *Mecelletu merkezi'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, Sayı: 39, s. 381; Ammârî, *Menhec*, s. 100.

Eserde geçen sahâbîler Abdullah b. Sâbit, Huyey el-Leysî, Sa'd b. el-Münzir, Selâme b. Kaysar, Sahbera el-Ezdî, Amr b. Ubeydullah el-Hadramî, Abdurrahman b. Şeybe,¹⁶⁵ Ka'kâ' b. Ebî'l-Hadred, Küdeyr ed-Dabî ve Hind b. Ebî Hâle'dir.¹⁶⁶ Söz konusu biyografilerde yer alan "hadisi sahih değildir, isnadı tenkit edilmiştir" şeklindeki ifadelerden sahâbîlerin zayıf olması sebebiyle değil de onların içerisinde yer aldığı az sayıdaki isnadların zayıf olduğunu belirtmek amacıyla bu eserde zikredildikleri anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle tenkit ifadeleri, şahısların güvenilirliğiyle ilgili olmayıp onların içerisinde yer aldıkları isnatlara veya hadislere yöneliktir. Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'de de sahâbî olduğunu söylediği Abdullah b. Mu'tim¹⁶⁷ ve Abdullah b. Ebî Mutarrif¹⁶⁸ hakkında "لم يصح إسناده" (isnadı sahih değildir) değerlendirmesinde bulunması bu tespiti doğrulamaktadır.

Buhârî, kitabına aldığı bazı râviler hakkında "صدوق" (doğru sözlü) lafzını da kullanmıştır. Örneğin Buhârî, Zer b. Abdullah el-Hemdânî (ö. 100/718) hakkında "صدوق في الحديث" (hadiste doğru sözlüdür) diyerek onu ta'dîl etmiştir.¹⁶⁹ Ancak ricâl kaynaklarında bu râvi Mürcîlikle itham edilmiştir.¹⁷⁰ Buhârî, hakkındaki tenkitler sebebiyle Zer el-Hemdânî'yi ed-Duafâu's-sağîr'ine almış, ancak kendisi Zer el-Hemdânî'yi güvenilir bir râvi olarak kabul etmiştir. Yine o, Mürcîlik ithamına uğramış Eyyûb b. Âiz,¹⁷¹ Salt b. Mihrân¹⁷² ve Talk b. Habîb (ö. ? 90/708)¹⁷³ hakkında da sadûk lafzını kullanmıştır. Bu örnekler, Buhârî'nin genel manada güvenilir bulduğu bazı râvileri başkaları tarafından tenkit edilmiş oldukları için kitabında zikrettiğini göstermektedir. Burada dikkate değer bir nokta olarak şu ifade edilebilir ki Buhârî, zikredilen bu üç râvi hakkında sadece ed-Duafâu's-sağîr'de sadûk lafzını kullanmıştır. et-Târîhu'l-kebîr ve et-Târîhu'l-evsat'ta sadûk lafzı geçmemektedir. Buna göre Buhârî'nin ed-Duafâu's-sağîr'i et-Târîhu'l-kebîr ve et-Târîhu'l-evsat'tan farklı değerlendirmelerle ayırttığı ifade edilebilir.

¹⁶⁵ Ammârî ve Barouni bu râviyi Abdurrahman b. Senne olarak zikretmiştir. Bkz. *Menhec*, s. 169; *A Critical*, c. II, s. 77.

¹⁶⁶ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 39, 56, 59, 66, 72, 86, 100, 101, 123. Bu râvilerin sahâbî olup olmadığı hakkında detaylı bilgi için bkz. Ammârî, *Menhec*, s. 157-197.

¹⁶⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. IV, s. 343.

¹⁶⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. IV, s. 347.

¹⁶⁹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 46.

¹⁷⁰ Zehebî, *Târîh*, c. VI, s. 60.

¹⁷¹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 22.

¹⁷² Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 62.

¹⁷³ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 65.

Buhârî'nin ed-Duafâu's-sağîr'de yer verdiği râvilerden rivayet edip etmediği cevaplandırılması gereken sorular arasındadır. Tespitlerimize göre Buhârî, ed-Duafâu's-sağîr'de yer verdiği bazı râvilerden el-Câmi'ü's-sahîh'inde rivayet etmiştir. Mesela Buhârî, Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/772) hakkında Ebû Nu'aym el-Fazl b. Dükeyn'den (ö. 219/834) "İhtilat ettikten sonra ondan iki hadis yazdım"¹⁷⁴ şeklindeki rivayeti nakletmiş ve el-Câmi'ü's-sahîh'inde de kendisinden rivayet etmiştir.¹⁷⁵ Buhârî, Eyyûb b. Âiz'in Kitâbu'l-megâzî adlı bölümdeki bir rivayetini Şu'be'nin naklinin mütâbî'i¹⁷⁶ olarak tahrir etmiştir.¹⁷⁷ Buhârî'nin ed-Duafâ'da yer verip kendisinden ta'lik¹⁷⁸ olarak rivayet ettiği râviler Hureys b. Ebî Matar, Rebî' b. Sabîh, Abdülazîz b. Ebî Revvâd, Muhammed b. Süleym, Muâviye b. Abdülkerîm ve Nu'mân b. Râşid'dir.¹⁷⁹ Yine Buhârî, Atâ b. es-Sâib¹⁸⁰ ve Züheyr b. Muhammed'den¹⁸¹ mütâbaat olarak,¹⁸² Kühmüs b. el-Minhâl, Abdülmelik b. E'yen, Abdullah b. Ebî Lebîd ve Abbâd b. Râşid'den¹⁸³ bir hadisi başka birine bitişik (makrûn)¹⁸⁴ olarak rivayet etmiştir. Görüldüğü gibi Buhârî ed-Duafâu's-sağîr'de yer verdiği bazı râvilerden rivayet etmiştir. Bu râviler arasında rivayetine asıl olarak yer verilen tek isim Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 150/767)'dir. Saîd b. Ebî

¹⁷⁴ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 53.

¹⁷⁵ Buhârî, Şirket 5.

¹⁷⁶ Mütâbaat, bir hadisin lafızlarına veya manasına uygun başka bir hadisin, öncekinin râvisinden ayrı biri tarafından, tamamen veya kısmen aynı senedle rivayet edilmesi; böylece bu iki hadis ve râvinin birbirini desteklemesidir. bkz. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 289-290; Aydınlı, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, s. 228.

¹⁷⁷ Buhârî, Meğâzî 60. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 559; Kelâbâzî, *Ricâl*, c. I, s. 82.

¹⁷⁸ Bir kimsenin hocasından itibaren bir veya birkaç râviyi yahut bütün râvileri atarak yahut senedin baş tarafı eksik olarak rivayette bulunması. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 390-391; Aydınlı, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, s. 305.

¹⁷⁹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 39, 47, 78, 106, 113, 117. Ayrıca bkz. Mizzî, *Tehzîb*, c. V, s. 564; c. IX, s. 94; İbn Hacer, *Tehzîb*, c. II, s. 205; c. X, s. 192; Ammârî, *Menhec*, s. 198-266.

¹⁸⁰ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 92.

¹⁸¹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 50.

¹⁸² Buhârî, Rikâk 53. Ayrıca bkz. Kelâbâzî, *Ricâl*, c. I, s. 273; Bâcî, *et-Ta'dîl*, c. II, s. 628; Mizzî, *Tehzîb*, c. IX, s. 416-418; İbn Hacer, *Tehzîb*, c. III, s. 301-302.

¹⁸³ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 50, 69, 76, 79, 101.

¹⁸⁴ Yakın olarak demektir. Bazı râvilerin zayıf hadislerini sika olarak tanınmış bir râvinin hadisiyle birlikte zikrederek ona adeta kuvvet kazandırmak istemesi gibi bir uygulamaya denir. Bkz. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 209; Tavâlibe, Muhammed Abdurrahman, "Men ehrece lehumu'l-Buhârî makrûnîn", y.y., 2001, s. 366-367. Bkz. Kelâbâzî, *Ricâl*, c. II, s. 861, 863; Bâcî, *et-Ta'dîl*, c. II, s. 951; Mizzî, *Tehzîb*, c. XIV, s. 118; c. XV, s. 483-484; Ammârî, *Menhec*, s. 198-266.

Arûbe'nin el-Câmiu's-sahîh'de yer alan rivayetlerinin ihtilât öncesi döneme ait olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁵ Diğer râvilerden nakledilen rivayetler de ta'lîk, mütâbaat, şâhid¹⁸⁶ ve makrûn olarak yer almıştır.¹⁸⁷ Buna göre daha önce de ifade edildiği gibi Buhârî, bu râvileri haklarındaki tenkitten dolayı ed-Duafâu's-sağîr'e almış ve bazıları hakkında sadûk ifadesini kullanmış olsa da bu râvilerin el-Câmi'u's-sahîh'in râvisi olacak kadar onun istediği kıvamda güvenilir bir râvi profili çizmediği söylenebilir.

Buhârî'nin ricâl ile ilgili eserleri arasında sadece bir örnek dışında ricâl değerlendirmeleri bakımından tam bir uyumun olduğu tespit edilmiştir. Tespit edebildiğimiz örnek şu şekildedir: Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr'de Ca'fer b. Hâris hakkında Yezîd b. Hârûn'dan (ö. 206/821) onun sika sadûk olduğunu nakletmiştir.¹⁸⁸ Ancak ed-Duafâu's-sağîr'de bu râvi hakkında "منكر الحديث" lafzını kullanarak onu cerh etmiştir.¹⁸⁹ Ayrıca Buhârî'nin Ca'fer hakkında "يكتب حديثه" (hâfızası ile ilgili bazı problemlerin olduğu bunun yanında hadisinin yazılacağı) şeklindeki bir değerlendirmesi de nakledilmiştir.¹⁹⁰ Buhârî'nin mezkûr râviden rivayet etmediği de tespit edilmiştir.¹⁹¹ Yani Buhârî'nin Ca'fer hakkında et-Târîhu'l-kebîr'de Yezîd b. Hârûn'a ait değerlendirmeyi naklettiği ancak daha sonraki araştırmaları neticesinde bu râvi hakkındaki fikri değişerek onu tenkit ettiği ve ed-Duafâu's-sağîr'e aldığı söylenebilir. Nitekim diğer münekkitler de Ca'fer'i tenkit etmişlerdir.¹⁹²

Buhârî'nin ricâl ile ilgili eserlerinde şu şekilde bir örnek de tespit edilmiştir. Buhârî, Hâris b. Nu'mân hakkında et-Târîhu'l-kebîr'de herhangi bir değerlendirme yapmamış,¹⁹³ ancak ed-Duafâu's-sağîr'de bu râvi hakkında

¹⁸⁵ Buhârî, Şirket 5. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 576; Mehmet Ali Sönmez, "İbn Ebû Arûbe", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 421.

¹⁸⁶ Herhangi bir hadise, aynı sahâbeden gelen benzer muhtevadaki ikinci hadistir. Terim olarak bazı âlimler tarafından mütâbi karşılığı olarak kullanılmıştır. Bkz. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 370; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 291.

¹⁸⁷ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Ayşe Esra Ağırakça Şahyar, *Zayıf Hadis Rivayeti*, Akdem Yayınları, İstanbul, 2011.

¹⁸⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. II, s. 189.

¹⁸⁹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 29.

¹⁹⁰ Ukaylî, *ed-Duafâ*, c. I, s. 188; Zehebî, *Mizân*, c. II, s. 132.

¹⁹¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, c. II, s. 77.

¹⁹² Bkz. Zehebî, *Mizân*, c. II, s. 131; İbn Hacer, *Lisân*, c. II, s. 112. Böyle bir değerlendirmeye birlikte Buhârî'nin ricâl eserlerinin yazılış sıralarının tespitinin kesin olmaması hasebiyle burada tevakkuf etmek gerekmektedir.

¹⁹³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, c. II, s. 284.

"منكر الحديث" ifadesini kullanmıştır.¹⁹⁴ Bu râvi hakkında yaptığımız araştırmada Buhârî ve Ebû Hâtîm'in değerlendirmesi dışında bu asırda bir bilginin olmadığını da ifade etmek istiyoruz.¹⁹⁵ Sonraki dönemde ise Ukaylî mezkûr râviye ait hadislerin münker olduğunu zikretmiş, İbn Hibbân ise ona es-Sikât adlı eserinde yer vermiştir.¹⁹⁶ Öyleyse Buhârî'nin daha sonra bu iki râviyi, haklarında bazı farklı bilgilere ulaşmak suretiyle tenkit ettiği söylenebilir. Zikredilen rivayetler ışığında Buhârî'nin ricâl değerlendirmelerinde bütün eserlerinin göz önünde bulundurulmasının gerekliliği ortadadır.

Sonuç

Buhârî kuvvetli hâfızası ve ilme karşı gösterdiği büyük istek ve hırs ile genç yaşlardan itibaren ilel ve ricâl ilimlerinde uzmanlaşmıştır. Her ne kadar ricâl ilminin temelleri Buhârî'den önce atılmış ise de Buhârî'nin Târîh'leri ricâl ilminin önemli kaynakları arasındadır. Hatta et-Târîhu'l-kebîr başta olmak üzere et-Târîhu'l-evsat ve et-Târîhu's-sağîr adlı eserlerin bu alanda yeni bir metotla tasnif edildikleri kabul edilmiştir.

et-Târîhu'l-kebîr sahâbe, tâbiûn ve sonrakileri tanıtmak üzere alfabetik olarak kaleme alınmıştır. Ricâl kitaplarında alfabetik tertibi kısmen uygulayan ilk kişinin Buhârî olduğu ifade edilmiştir. Buhârî et-Târîhu'l-kebîr'de hem alfabetik hem de tabaka sistemini birleştirerek kendine özgü yeni bir metot geliştirmiştir. et-Târîhu'l-evsat ve et-Târîhu's-sağîr ise kronolojik usulle yazılmıştır. Yani bu iki eserde şahıslar ve onlara ait bilgilerin sıralanışı vefat tarihleri dikkate alınarak yapılmıştır. Buhârî'nin et-Târîhu'l-evsat'ta biyografiye kaynaklık edebilecek bazı rivayetleri muhteva analizine tâbi tuttuğu da tespit edilmiştir. Buhârî'nin ed-Duafâ's-sağîr'i ise zayıf râvilerle ilgili olup daha önce zikredilen kitaplarına nispetle oldukça küçük hacimli ve yarı alfabetiktir.

Buhârî'nin ricâl ile ilgili eserleri ile el-Câmi'u's-sahîh'i hangi sırayla tasnif ettiği konusunda çeşitli görüşler olmakla birlikte bazı değerlendirmeler ışığında her halükârda et-Târîhu'l-kebîr'in el-Câmi'u's-sahîh'ten önce olduğu kuvvetli bir ihtimal olarak görülmektedir. Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'i el-Câmi'u's-sahîh'ten önce tasnif etmeye başladığı ve tamamladığı başka bir deyişle Buhârî'nin önceleri el-Câmi'u's-sahîh'i ile değil et-Târîhu'l-kebîr'i ile tanıdığı söylenebilir. Bununla birlikte Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr ve el-Câmi'u's-

¹⁹⁴ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 32.

¹⁹⁵ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, c. I, s. 184; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, c. III, s. 91.

¹⁹⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. IV, s. 135; İbn Hacer, *Tehzîb*, c. II, s. 139.

sahîh'i üzerinde tekrar tekrar çalışmaya devam etmiş ve ömrünün sonunda son şeklini vermiştir.

Buhârî'nin ricâlle ilgili bu kitapları hadislerin illetleri ve râvilerin cerh-ta'dîl bilgileri hakkında verilen birçok hükmü ihtiva ettiği gibi önemli sayıda dil, tarih ve fıkıh malumatını da bünyesinde barındırmaktadır. Yine bu eser râvilerin isim, nesep, künye ve lakabları, râvilerin doğum ve vefat tarihleri gibi kimlik bilgileri; hoca-talebe ilişkisi ve sahâbe bilgisi gibi birçok konuda bilgi sunmaktadır.

Kaynakça

- Ahmed Abdülcebbar, Ahmîd Sanavber, *Menhecu nakdi'l-hadis 'inde'l İmâmî'l-Buhârî min hilâli kitâbihi't-Târîhi'l-evsat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Külliyyetu'd-dirâsâti'l-'ulyâ, el-Câmi'âtu'l-Ürdüniyye, 2004.
- Ağırman, Cemal, "et-Târîhu'l-kebîr", *DİA.*, İstanbul 2011, c. XL, s. 89-90.
- Ammârî, Sâlim Sâlih Ahmed, *Menhecu'l-İmâmî'l-Buhârî fî kitâbihi'd-Duafâ dirâseten nazariyyeten tatbikiyyeten*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Malâya, Kuala Lumpur, 2011.
- Atuv, Muhammed Evlâd, *Mustalâhatu'l-cerh ve't-ta'dîl ve tatavvuruha't-târîhiyyu fî't-turâsi'l-matbuû li'l-İmâmî'l-Buhârî ma'a dirâsetin mustalâhiyyetin*, Dâru's-selâm, Fas, 2013/1434.
- A'zamî, M. Mustafa, "Buhârî", *DİA.*, İstanbul 1992, c. VI, s. 368-372.
- Âşikkutlu, Emin, *Fesevî ve Ricâl İlmindeki Yeri*, MÜİFAV. Yayınları, İstanbul, 2007.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, MÜİFAV. Yayınları, İstanbul, 2009.
- Barouni, Ahmad Yousef, *A Critical Study and Edition of the Manuscript of al-Du'afâ (weak narrators) of Muhammad Ibn Isma'il al-Bukhârî*, (Basılmamış Doktora Tezi), Medine, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Kitâbu't-Târîhi'l-kebîr*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 2008/1429.
- _____, *Kitâbu't-Târîhi'l-kebîr*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, ty.
- _____, *et-Târîhu's-sağîr*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Hadislerinin Fihristi: Yusuf Mar'aşî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1986/1406.
- _____, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muhammed İbrahim el-Lehîdân, Dâru's-samiği, Riyad, 1998/1418.
- _____, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Teysîr Sa'd Ebû Haymed, Mektebetu'r-rüşd, Riyad, 2008/1429.
- _____, *Kitâbu'd-Duafâ's-sağîr*, (Nesâî'nin *ed-Duafâ'sı* ile birlikte), thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1986/1406.

- Dânî, Âzîz Reşîd Muhammed, *Üsüsül-hüküm ale'r-ricâl hatta nihayeti'l-karni's-salisi'l-hicrî*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 2006/1427.
- Efendioğlu, Mehmet, "Râvi", *DİA.*, İstanbul 2007, c. XXXIV, s. 472-474.
- _____, "Tabakât", *DİA.*, İstanbul 2010, c. XXXIX, s. 291-292.
- Eren, Mehmet, *Hadis İliminde Ricâl Bilgisi*, İSAM. Yayınları, İstanbul, 2012.
- _____, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, Nükte Kitap, Konya, 2003.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed, *Ma'rîfetu ulûmi'l-hadis*, thk. Seyyid Muazzam Hüseyin, Dâru ihyâ'i-ulûm, Beyrut, 1997/1417.
- Hammâde, Fârûk, *el-Menhecu'l-İslâmî fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Dâru't-taybe, Riyad, 1997/1418.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medinetu's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2001/1422.
- _____, *Muvaddihu evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1405/1985.
- Hatiboğlu, İbrahim, "Ricâlül-Hadis", *DİA*, İstanbul 2008, c. XXXV, s. 83-86.
- _____, "Şu'be b. Haccâc", *DİA.*, İstanbul 2010, c. XXXIX, s. 224-226.
- Hâyik, Mus'ab b. Atâullah, *el-İmâmu'l-Buhârî ve menhecuhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Fehresetu Mektebetu'l-Melik Fahd el-Vataniyye, Riyad, 2009/1430.
- Hüseyinî, Abdülmecîd, *el-İmâmu'l-Buhârî muhaddisen ve fakihen*, Mısır el-Arabiyye, Kahire, ty.
- İrâkî, Zeynuddin b. Abdirrahîm b. Hüseyin, *et-Takyîd ve'l-izâh li ma utlike ve uğlike min mukaddimeti İbnü's-Salâh*, Matbaatu'l-ilmîyye, Haleb, 1350/1931.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkı eş-Şâfiî, *Târîhu Medineti Dumeşk*, thk. Muhibbiddin Ebî Said Ömer el-Umerî, Dâru'l-fikr, Beyrut, ty.
- İbn Ebî Hatîm, *Kitâbu beyân'i hata'i Muhammed b. İsmâil el-Buhârî fi Târîhihi li'l-İmâmi'r-Razi*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî, y.y., ty.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Tağlîku't-ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Saîd Abdurrahman, el-Mektebül-İslâmî, Amman, 1985/1405.
- _____, *Tehzîbu't-tehzîb*, thk. Âdil Mürşid, İbrahim Zeybek, Müessesetu'r-risâle, Beyrut, ty.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1992/1412.

- İbn Maîn, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî, *et-Târîh*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Turâsî'l-İslâmî, Mekke, 1399/1979.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkı, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, thk. Nûreddin İtr, Dâru'l-melâh.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-kütübî'l-ilmıyye, Beyrut, 2012/1433.
- _____, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, Dâru-Sâder, Beyrut, 1968/1388.
- İbn Ubeyd, Muhammed b. Abdülkerim *Tahrîcu'l-ehâdisil-merfû'ati'l-müsnedeti fi kitâbi't-târîhi'l-kebîr li'l-İmâmî'l-Buhârî*, Ümmü'l Kura, ed-Da'va ve usulî'd-din 1991/1412.
- İbnü'l-İmâd, Şihâbüddîn Ebî'l-Felâh Abdilhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî ed-Dımeşkı, *Şezerâtu'z-zeheb fi Ahbâri men zeheb*, thk. Abdulkâdir el-Arnâvut-Muhammed el-Arnâvut, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1988/1408.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetu İbnü's-Salâh*, thk. Nûreddin İtr, Dâru'l-fıkr, Dımeşk, 2012/1433.
- İclî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih, *Ma'rifetü's-sikât*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî, Mektebetü'd-dâr, Medine, 1985/1405.
- Kandemir, M. Yaşar, "Hadis", *DİA*, İstanbul 1997, c. XV, s. 27-64.
- _____, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, İstanbul 1997, c. VII, 114-123.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit, *Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*, MÜİFAV. Yayınları, İstanbul, 2014.
- Keskin, Yusuf Ziya, "Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ine Yönelik Tenkitler", *Marife*, Sayı: 3/2, Güz 2003, s. 103-120.
- Kettânî, Muhammed b. Cafer, *Hadis Literatürü*, trc. Yusuf Özbek, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılahları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.
- _____, *Hadis Usulü*, TDV. Yayınları, Ankara, 2011.
- Kubeysî, Mekki Hüseyin, *el-İmâm Şu'be b. Haccâc ve mekânetuhu beyne ulemâi'l-cerh ve't-ta'dîl*, el-Meşrik li'l-kitâb, Dımeşk, 2006/1427.
- Ma'rûf, Beşşâr Avvâd, *Tahkîku'n-nusûs beyne ahtâi'l-müellifîn ve islâhi'r-ruvât ve'n-nussâh ve'l-muhakkikîn*, Dâru'l-garbi'l-islâmî, Tunus, 2009.
- Melchert, Christopher, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği", çev. Sabri Kızılkaya, *Hadis Literatürü Araştırmaları Buhârî-Müslim Antolojisi*, Yayına haz. Salih Özer-Sabri Kızılkaya, Kitâbiyât, Ankara, 2007, s. 309-335.

- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetu'r-risâle, Beyrut, 1994/1414.
- Mübârekpûrî, Abdusselâm, *Sîretü'l-İmâmî'l-Buhârî*, Arapçaya çev. Abdulalîm b. Abdulazîm el-Bestevî, Dâru'l-'alemi'l-fevâid, Mekke, 1422/2001.
- Sandıkçı, S. Kemal, *Sahih'i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, DİB., Ankara, 1991.
- _____, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında HADİS*, DİB., Ankara, 1991.
- Sedhân, Abdülazîz b. Muhammed b. Abdullah, "Beyânu enne't-Târîha's-sağîr li'l-Buhârî el-mutedâvel beyne'n-nâs huve't-Târîhu'l-evsat", y.y., ty., s. 1-8.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, *el-l'ân bi't-tevbîh li men zemme ehle't-târih*, nşr. Franz Rosenthal, (*İlmü't-târih inde'l-müslimîn* içinde), Müessesetu'r-risâle, Beyrut, 1983/1403.
- Sezgin, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, Yayına Hazırlayan: Ali Dere, Otto, Ankara, 2012.
- Subhi es-Sâlih, İbrâhîm el-Lübânî, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, İFAV., İstanbul, 2009.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, *Tedribu'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-Nevevî*, thk. İrfân el-Aşşâ, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1993/1414.
- Tavâlibe, Muhammed Abdurrahman, "er-Ruvâtu'l-mubadde'üne fi'd-duafâi's-sağîr li'l-Buhârî", *Mecelletu'l-Câmi'ati'l-İslâmiyyeti li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, c. XXII, S. 2, 2014, ss. 259-299.
- Uğur, Mücteba, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV., Ankara, 1992.
- _____, *İmâm Buhârî*, TDV, Ankara, 2005.
- Yardım, Ali, "Buhârî ve et-Târîhu'l-kebîr'i", *DEÜİFD.*, Sayı: V, İzmir 1989, s. 181- 193.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, Müessesetu'r-risâle, Beyrut, 1983/1403.
- _____, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, Dâru'l-kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1990/1410.
- _____, *Cüz'un fîhi tercemetu'l-Buhârî*, thk. İbrâhîm b. Mansur el-Haşîmi, Müessesetu'r-reyyân, Beyrut, 2002.
- _____, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivâye fi'l-kütübi's-sitte*, nşr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb-Muhammed Avvâme, Müessesetu ulûmi'l-Kur'an, Cidde, 1992/1413.